(Оповідання з козацької старовини)

I

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто його в теперішню пору. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато-багато інших тогочасних українських осель.

Спасівка не відрізнялася своєю долею від інших осель. Так само була подібна своїм зверхнім виглядом до інших осель: такі самі хати з дерева та глини, вкриті соломою або очеретом.

Хати стояли рядком віконцями на південь, оточені огородами та садками. Посередині села великий майдан, де стояла невеличка дерев'яна церква, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видко якоїсь заможності. Кожний клав таку хатку, щоб легше перед холодом і спекою захиститися, а більш нічого. Нікому не снилося будувати гарних домів з хоромами, бо ніхто не знав, що завтра станеться, чи його праця відразу не спопеліє. То були страшні часи татарських набігів на Україну.

В тих часах вибирали люди під свої оселі такі місця, які, на їх гадку, давали б найпевніший захист перед ворогом та в яких можна б знайти найвигідніші умовини до життя: отож недалеко води або над водою, а відтак близько лісу або очерету, де б на випадок татарського набігу найбезпечніше скритися та втекти від поганської неволі.

Спасівку заложили на тому місці, бо там найшли цілий терневий гай, та й до Дніпра було недалеко, а там росли великі ліси, звідкіля можна було набирати досить дерева.

Першою роботою спасівчан, що тут поселилися, було пробувати серед терневого гайку круті стежки та покопати ями на сховок свойого добра на випадок якогось татарського набігу.

Розмеживши відтак землю на оселі, вони обставились густим дубовим частоколом.

Ця праця тривала кілька років, заки хати стали готові й село розжилося як слід.

Спасівчани зайшли сюди з-за Дніпра, також по татарськім погромі, а що станули на тому місці на самого Спаса, то й прозвали своє село Спасівкою.

В той час, як починається наше оповідання, Спасівка була вже старшим селом. Вказували на це старі, зеленим мохом поросліі стріхи, втоптані вулиці, стара церковця і чималий цвинтар із дерев'яними, почорнілими від старости похиленими хрестами; а далі навкруги частоколу повиростало чимале терня, з чого спасівчани дуже раділи, бо це також спиняло доступ до села незгірш частоколу. Лише дві прогалини були на противних кінцях, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут, наче в якій фортеці. Були вони козацького роду, то й розуміли вагу небезпеки й були настільки обережні, що на кожну ніч ставили чергою вартових при обох воротах, щоб їх ворог не напав зненацька.

До того вони ще умовились із сусідніми селами, щоб у кожному були на поготівлі бочки із смолою, які на випадок татарського набігу треба запалити й так остерегти інших перед небезпекою.

Такий лад завів у селі старий досвідчений козак, що прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім уже давно лежав у сирій землі, то спасівчани й дальше придержувались тих звичаїв.

Та якось спасівчанам до тої хвилини жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на татарському шляху, чи з якої іншої причини, досить, що до тепер ніщо її не тривожило. Спасівчани жили безпечно, орали землю, годували худобу й кохали пасіки, славні на цілу Задніпрянщину, та позаводили гарні сади.

В Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славились тим, що не було між ними одного, який не бував би на Січі між низовим товариством. Із цього виходило, що було їх мало. Багато з них полягло в боях, багато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до інших родів.

Тому то ці Судаки, що остались живими, багатіли на ціле село і з того були в усіх у великій пошані.

Рідня Судаків у той час складалася з старого діда Андрія — яких 70 років, його сина Степана, жінки Палажки, двох синів Петра й Павла та дочки Ганни.

Властиво, Петра тоді вже не було дома. Пішов на Запоріжжя.

Другому синові Павлові було п'ятнадцять, а дочці Ганні тринадцять років. Поки діти були молодші, цілим господарством клопоталися Степан із жінкою. Дід Андрій пильнував пасіки, наглядав хати й дітей. Уважав за свій обов'язок привчити Павлуся до лицарського ремесла. Отже, вчив його їздити на коні, кидати списом та арканом, стріляти з рушниці та з лука й орудувати шаблею.

В інших хвилинах розповідав йому про Запоріжжя, про козаків, їх звичаї та про походи й пригоди із свого життя.

Діти слухали залюбки оповідань дідуся, а Павлусеві снилися відтак бої з татарвою, широкий степ, і він мріяв усе про те, коли то й він підросте та стане славним козаком. Павлусь і Ганна дуже любилися. Він її

вчив потай діда тих усіх штук, яких навчився від дідуся, бо дідусь усе говорив, що це не жіноче, а козацьке діло.

Від цих оповідань вироблялася в Павлуся завзята козацька вдача. В такім молодечім пориві робив він не одне таке, за що хотіли його батьки покарати. Тоді він утікав або до діда в пасіку, або в тернину, звідки не вийшов би ні за що в світі, хоч не раз бував дуже голодний.

Тоді вже Ганна просила за нього, так уже просила, так плакала, поки не випросила вибачення.

Тоді бігла в тернину. Вона одна знала, де Павлусь ховався, і звіщала йому добру новину.

Верталися разом додому веселі й щасливі...

Батько, звичайно, в такім випадку грозив Павлусеві пальцем, а до Ганни промовляв:

— Козир-дівка! Тебе лише в посли слати...

З цього завелась між дітьми така любов, що одне без одного жити не могло і, здасться, не було нічого такого, чого б не зробив Павлусь для Ганнусі...

Було це одної літньої неділі в червні.

Люди поприходили вполудне з церкви.

На дворі стояла гарна погода. Пообідавши, розійшлися спочивати. Старі полягали в холодку під деревиною, жінки порались із посудою, а молодь проходжувалася по майдані. Так тривало, поки не задзвонили до вечірні.

Тоді все, що могло ходити, пішло до церкви. Та церква була маленька й не могла всіх помістити.

Тож хто приходив пізніше, ставав або сідав під церквою. Парубки йшли на дзвіницю, а дівчата ставали гуртками по другому боці.

По вечірні розбрелися всі по майдані. Старі посідали на призьбах під хатами або таки на траві. Недалеко церкви сиділи, балакаючи, старші жінки.

Дітвора ганялась по майдані, а парубки, засунувши бадьоро шапки на одно вухо, проходжувались повагом по вулицях, зиркаючи за дівчатами, що теж оподалік збиралися й ладились заводити вулицю.

Як тільки сонце перестало пекти, взялися дівчата за руки й почали співати пісень. До них наблизилися парубки і стали собі ж підтягати.

Пісня притягнула і старих людей. Вони теж окружили молодих, придивляючись до їх забави, хоч була така звичайна річ в українському селі, яка кожного літа в неділю або свято повторялася. Оподалік від того гуртка те саме робило молодше покоління Спасівки: діти недолітки, хлоп'ята й дівчата. А все те в святочних строях, вмите та вичесане, заквітчане й прибране.

Любо було глянути.

Навіть панотець Амвросій не видержав і вийшов на майдан подивитися на вулицю та послухати пісень.

Над самим вечором пригнали пастухи худобу з пасовища.

Знову новий образок. Пастухи вигукували й заганяли товар у ворота. Поважні корови та воли, гойдаючи головами, йшли до своїх загород. Вівці

мекали, тиснулись в гурток, а коні розбіглися по майдані та скубали траву.

Корови й не гадали виминати вулиці, а йшли в саму середину між дівчат. Настав великий крик і сміхи, усе розбрелось. Дід Андрій сидів із сусідом Панасом на призьбі. Покурюючи люльки, розмовляли про господарство.

— Цього року, мабуть, урожай буде, — каже Панас.

— Дай Господи! Щоб лише в злу годину не вимовити...

— Ходив я сьогодні вранці в царину, — аж душа радіє, таке все повиростало.

— Щоб хоч сарани не було...

— От і не говори! Хай свята Покрова заступить, — сказав Панас і перехрестився...

— Та я цього не бажаю, але всяко буває...

В цій хвилині надбіг гурток малих хлопців, що гнались за дівчатами ровесницями та вигукували, сміючись...

— Мурашки, ховайте подушки, татари йдуть...

— Не викликуй чорта з пекла! — гукнув дід Андрій.

Та хлопці на це не зважали, а ганяли далі. Один хлопець піймав Ганю за плече та так сіпнув, що дівчина впала на землю. В цій хвилині прискочив до нього Павлусь і схопив за в'язи.

— Як" ти смієш? Це моя сестра...

Цей обернувся і вхопив Павлуся теж.

Стали борикатися.

Павлусів противник був старший і дужчий. Він ухопив Павлуся півперек і тиснув цупко руками. Оба червоні, мов буряки, стали змагатися. Зараз обступили їх інші і придивлялися, хто кого переможе, хоч усім здавалося, що Павлусь не дасть ради.

Та воно не так сталося. Павлусь підніс вгору свого противника та, як лише цей відстав від землі, розмахнув ним і кинув на землю.

Тому стало соромно і лежачи ще, він став Павлуся бити кулаками...

— Гов! Півні! — гукнув якийсь парубок і вмить розірвав воюючих... — Досить з вас, обидва ви славні козаки будете...

Хлопців наче б водою обілляв...

—— Не зачіпай Гані, — говорив Павлусь, — ніхто не сміє її торкнути, а то поб'ю...

— Хіба ж вона мальована? Чого лізе до гурту таке "не чіпай мене"...

— Павлусю, ходи сюди! — закликав дід Андрій...

— Воно гарно, що ти за сестрою так обстоюєш, та бач, він це невмисно, а випадком... ну досить... спати час...

І всі стали розходитися до дому. Тепер залунала пісня по цілому селі між хатами. Нікому не хотілося розставатись із таким напрочуд гарним українським вечором...

Гомін почав стихати. Де-не-де мекала вівця. Від степу долітали гомони дикої птиці. Дід Андрій, повечерявши з сім'єю, сидів ще довгенько на призьбі, покурюючи люльку. Він поглядав на зорі, міркуючи, яка буде погода. Надходив час сінокосів, людям треба було погоди.

Відтак зняв шапку і почав півголосом молитися.

Серед молитви почував якийсь внутрішній неспокій, наче б чогось тривожився. Відмовляючи акафиста, якого знав на пам'ять, він пішов поглянути, чи вартовий біля воріт не спить.

Вартовий, загорнувшись кожухом, похожав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом.

— Співаєш, Филимоне? — заговорив дід здалека. Він знав, що так то не конче безпечно зближатися до вартового.

— Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

— А не чути нічого?

— А хіба що? Тихо, як в усі... Що воно таке мало б бути чутно?

— Мені чогось лячно, наче б денебудь недалечке вовкулака блукав.

— Ет! Який там вовкулака! Вам би, діду, спати пора...

— Здоров будь, Филимоне!

— Здоров, діду!

Дід Андрій завернув у село, розпочинаючи акафиста далі від того кондака, на якім зупинився, розмовляючи з козаком.

Йому було соромно, що без причини тривожиться. Вже не йшов на другі ворота, а простував до хати

В цій хвилині пролетів над сивою головою лилик і легенько зачепив його по голові крилом. А може лиш вітрець від крила повіяв. Та від цього дід аж на бік відскочив.

"Господи, що мені сталося?" заговорив сам до себе... "Хіба ж мені вже смерть у вічі заглянула? Чого я так лякаюся? Не в такій небезпеці бував, та не лякався, а ось і лилик настрашив..."

Нежданно серед тихої ночі залунав церковний дзвін на тривогу. "Тьфу на тебе! Господи, Спасе, помилуй!.."

Дід Андрій, що лиш задрімав, зараз же схопився й поглянув у віконце. Вдарила заграва з другого боку майдану. Пожежа! — подумав.

— А нуте, дітки, вставайте! — гукав дід, — в селі пожежа.

Усі посхоплювалися відразу. Дід вибіг на двір. Тут вже гамір і крики. Він розглянувся. Пожежа розгорілася на всіх чотирьох сторонах села...

Дід зміркував відразу, що це не випадок, а підпал... Це напевно татари.

Він скочив у хату і вхопив довгий спис у руку.

— Степане! Зброю бери! В селі татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати...

На дворі стало ясно від пожежі. Ціле село прокинулось. Люди з криком, галасом та зойком стали рятувати свою мізерію. Виганяли товар із стайні та виносили з хат своє майно.

Про рятунок горючих хат не було що й думати. Не було чим гасити, а солом'яні дахи, висушені сонцем, займалися один по однім.

У селі стало, мов у пеклі.

Товар ревів, вівці мекали та вертались до горючих повіток, коні бігали, мов скажені, по майдані та перевертали людей, налякані птиці кружляли в округ полум'я. Діти плакали, жінки голосили, козаки накликували, та ніхто нікого не слухав. Кожен робив, як знав, а дехто таки не знав, що йому робити, і стояв без діла.

Але татари не показувалися...

В таку скрутну хвилину люди лише знають виносити з хати що під руку попаде, і більше нічого.

Судаки найскорше повставали, та й ще не веліли повиносити усього добра з хати й комори. Увихалися всі, аж попріли...

— Аллах! Аллах! — залунало з обох боків, де були ворота. Цей крик був такий могутній і дикий, що приглушив усі крики та зойки в селі. Та не те, що приглушив, але від того чортового крику все в селі притихло. Лиш тріскіт горючих хат та лускіт падаючих покрівель і стель було чути. Все, наче б зачароване, замовкло. Навіть товар занімів. Кожний стояв, мов закаменілий, і не знав, що робити.

— Зброю бери, чого став? — гукнув якийсь голос.

І знову всі заворушилися, як мурашки. Кожний хапав, що під руку попало, і ладився до оборони.

У цій хвилині з обох боків на майдан сунула чорна валка, збита в купу. Здавалося, що якась чорна, як ніч, хмара впала на землю і суне лавою з двох боків у село. А з тої хмари безупинно лунав чортячий крик. Аллах, аллах! Почулось декілька пострілів з рушниць, та це їх не спинило. Татари вже були на майдані. Тепер можна їх було при світлі пожежі розпізнати. Вони розбіглися й почали ловити людей.

Дехто був так наляканий, що давався без опору в'язати. Інші оборонялися, хто чим міг.

Дід Андрій із Степаном стали зі списами в руках перед хатою, яка ще не зайнялася. За ними на призьбі сиділи налякані діти, притулившись одне до одного. Палажка поралась ще в хаті. Павлусеві приходило на гадку забрати Ганю, скочити в город та сховатися в бур'ян. Та йому здавалося, що за плечима тата й діда безпечніше. Дрижачи із страху, він голубив і заспокоював сестру.

Якийсь татарин розігнався до них, висунувся довгий спис, наче гадючий язик, і татарин злетів з коня. Перед ним лежало вже декілька татарських трупів... Та в цій хвилині, наче шуліка на курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахилився розмотати сина, та в тій хвилині татарська шабля розчерепила йому голову... Оборона пропала. Діти закричали в один голос і задеревіли.

Татари позлазили з коней і зв'язали Степана. Один вхопив налякану на смерть дівчину, її вчепився з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув їх обох.

Павлусь у розпуці схопив татарина зубами за руку і вкусив так, що татарин аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з усієї сили Павлуся кулаком по голові. Павлусь втратив пам'ять і впав на землю. Ганя

кинулась прожогом у хату. Другий татарин зловив її за довгу косу і почав тягнути до себе.

Тепер стала на порозі Палажка.

В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очі набігли кров'ю з лютости й розпуки. В руках держала сокиру.

Заки татарин успів зв'язати Ганю, Палажка кинулась, мов ранена левиця, й розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і, закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари нерадо вбивали жінок. То була для них найкраща добича. Один зайшов з боку і вирвав їй сокиру з рук.

Тоді Палажка стала оборонятися кулаками, мов довбнями, і зубами. Не могли її перемогти, бо коли бачила, як її Ганю взяв татарин на руки і поніс, зомлілу, вона, мов несамовита, кусала й била кулаками та розкидала татар, мов околоти.

Татарин добув ножа і штовхнув їй у груди. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала й повалилася мертва...

В цій хвилині Павлусь розплющив очі й побачив трупа матері. Тепер вже нікому його боронити, і він поліз поза хату і сховався в бур'яни.

Звідси міг бачити все, що тоді діялося.

Не багато було таких, що оборонилося. Татари порізали або пов'язали всіх, що були на майдані, а тепер уганялися за дівчатами, ловили їх, в'язали й тягнули в одне місце коло церкви. Інші кинулися зганяти товар, ловити коней та грабувати. Павлусь бачив, як татарин витягнув панотця за бороду і таки під церквою відрубав йому голову. Інші

татари почали витягати козацькі вози, запрягали воли та вантажили награбоване добро.

Вони раділи, мов чорти. Добича була добра, бо Спасівка була дуже багате село.

Татари розбивали сокирами скрині й витягали гроші та ліпшу одежу, а все інше кидали в огонь.

Павлусь дивився на все наляканими очима. Йому здавалося, що це якийсь страшний сон, з якого не може прокинутися. Наслухавшись не раз під ніч оповідання дідуся про татар, він мав не раз такі сни. Тоді плакав і кидався, поки його хто не збудив. Тепер ніхто його не збудить. Йому ще шуміло в голові від татарського удару. Голова боліла. Він знав, що це не сон, а все ж таки не міг рушитися з місця, так задеревів увесь.

З того одубіння прокинувся від плачу полонених людей, що стояли купою під церквою. Татари церкви не підпалювали, аж повиносили усе до чиста. А хата займалася одна по одній. Було ясно, як удень.

Лише мала частина спасівчан змогла втекти в тернину й сховатися.

Про тернину нагадав і Павлусь. Та йому треба було бігти майданом, а там повно татарви.

Він хотів бодай побачити Ганю, та не міг її доглянути між бранцями.

Відізвалося в ньому почуття самоохорони. Втекти, втекти куди-небудь із цього пекла! — відзивалось йому в душі... Та він не мав сили рушитися з місця. Його наче прикув хто до того пекельного образу, який бачив. Татари ввихались по селі, мов чорти. Їх стіжкуваті шапки й горі вовною обернені кожухи надавали їм такого страшного вигляду, що дивлячись на них, кров замерзала в жилах. Павлусь не раз бачив татарів, тато були крамарі, що заходили в село. Він не раз із них сміявся,

прозивав їх з іншими і ровесниками, скубав за кожух, а не раз і грудками за ними кидав. То були люди спокійні, а при тім смішні, смішні...

Тепер не те. Ці татари, хоч і подібні до тих крамарів, але які вони страшні тепер при своїй розбишацькій роботі!

А село все ще палахкотіло і присвічувало їм...

Нараз завважив Павлусь, що татари, виловивши або перебивши людей на майдані та між хатами, пішли поза хату шукати по бур'янах тих, що сховалися. Знову розпачливий крик піймaних дітей, яких несли татари докупи на майдан.

Павлусь кинувся, наче б з ланцюха хотів відірватися, і нишком вибираючи такі місця, де не світилося, побіг просто до частоколу. Тут знову бур'ян. Кропива парила йому руки й лице, але він на те не зважав.

Оглядаючись на всі сторони, він видряпався на частокіл. На другім боці частоколу було густе терня. Але за ним стояв татарин на сторожі й пильно розглядався...

Павлусь зсунувся з частоколу в бур'ян. — Коли оглянувся, побачив, що біля їх хати нишпорив татарин, розгортаючи ногою бур'ян. Тепер Павлусь був би напевно попався в татарські руки.

І звідсіля треба було втікати. Поганці й сюди прийдуть... Павлусь почав розгортати бур'ян і втікати попід частокіл. Вряди-годи підносив голову й розглядався, чи його хто не слідить...

Так дійшов аж до воріт, але тут утратив усю надію на втечу. Біля воріт крутилися піші й кінні татари. Вони щось розмовляли, але Павлусь не розумів.

При воротах стояли осідлані коні, поприпинані до частоколу.

Павлусь підкрався під сами ворота і сховався в гущу дикого бозу... Йому сильно билося серце. Вся увага звернена була на те, щоб відіпняти коня, сісти й непомітно втекти.

Та це видалось йому неможливим. Татарам і не снилось відступати від коней.

В тій хвилині захвилювало на майдані. Розляглися татарські крики, наче б за кимсь гонились. Павлусь розхилив галуззя базнику і придивлявся.

Крики наближалися саме до цих воріт, де був Павлусь. Він побачив, як кілька волів із страшним ревом і задертими в гору хвостами гнало по майдані в сторону воріт, розбиваючи усіх по дорозі. Павлусь таке вже не раз бачив у літі на степу, де паслися воли. Тоді саме, як муха дуже тяла, рогатий товар бісився, зривався і втікав у село. Тоді ніяка сила не могла б його спинити. Та тепер не було ні спеки, ні мух; від чого ж воно таке сталося?

Невже ж. вони налякалися чогось, щось їх сполошило і вони тепер летять, мов несамовиті?

Справді, вони посатаніли. Вони рванулись у ворота. Татари, що тут стояли, хотіли їх спинити.

Воли заревіли глухо, вдарили на татарів мов тараном і взяли їх під ноги. Кілька наляканих коней зірвалося з припони і пігнало в степ. Лишився тільки один кінь, що стояв збоку. Він теж налякався, але не міг зірвати уздечки і, хоч ставав дуба, залишився на припоні, а воли перебігли біля нього.

Цю хвилину використав Павлусь. Він виліз із куща, підв'язав уздечку, заспокоїв коня, закинув поводи на шию і видряпався на сідло.

Кінь, почувши людину коло себе, заспокоївся.

Тепер Павлусь поправився на сідлі і рушив щосили з місця в степ... Татари, яких воли порозганяли, не помітили цього.

Зате один вартовий татарин, що стояв за частоколом та вступився волам з дороги, побачив Павлуся. Хлопець був у білій свитині й відбивав від чорного сідла.

Татарин доміркувався, що це хтось із бранців, і пустився доганяти. На щастя кінь у Павлуся був швидший, а ще й хлопець не затяжив йому стільки, що рослий татарин. Поганець зміркував, що бранець утече. Він взяв із-за плеча лук і почав стріляти.

Павлусь почув, як стріли свистіли йому попри голову. Від цього кінь налякався і став гнати, мов вихор. Хлопець не міг досягти своїми ногами стремен, і вони били коня по ногах. Серед такої шаленої їзди міг він легко злетіти з коня, мов перце. Тому схилився і держався обіруч його гриви.

Він вже був певний, що татарин його не догонить. Та нараз щось йому заболіло за лівою лопаткою, наче б ножем різнув. Хлопець помацав рукою. З-за плеча звисала стріла, що зачепилась залізцем за жупан. Павлусь почув, як щось тепле плило йому по спині і дуже цього налякався. Але чути було, як тупіт погоні втихав.

Надворі почало на світ заноситися, коли Павлусь опинився над рікою Самарою. Не чуючи за собою погоні, здержав коня. Через ріку пустився кінь вплав. Павлусь чув від дідуся не раз, що татарський кінь уміє по-майстерськи плавати, і не лякався, що кінь утопиться. Кінь форкав, підгулькуючи вгору, поки не доплив до другого берега. Тут видряпався на сухе й так сильно потряс собою, що трохи хлопця з себе не скинув.

Настав ясний день. Павлусеві здавалося тепер, що йому грозить більша небезпека, як уночі. Тепер його з усіх боків видко... Татарва снується по степу, його побачать і напевно зловлять.

Його напав страх. В його уяві татарва була такою силою, що її ніхто не переможе. Дідусь розказував йому, як козаки били татар. Та ось він бачив, як татарів ніщо не стримало, і дідусь і багато інших дужих козаків полягло. І він знову став утікати, хоч сам не знав, куди і до кого, щоб лише дальше від цього страшного пекла, в якому він недавно був.

Він в'їхав у широкий степ.

II

Що це? Невже степ, про який у піснях співають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, оттак на палець завбільшки. Уявіть собі, що вас — того маленького чоловіка — поставили на широкому рівному оболонні, на якім ізрідка стоять зарослі травою старі муравельники. — Оболоннння вкрите травою, що вам сягає до пояса. Між травою цвіти аж хапають за очі своїми красками; А гляньте довкруги себе... Ніде краю не видно. Обрій неба наче вижолоблена півкуля кругом вас далеко спочиває на землі. Ніде ні лісу, ні гори, лиш муравельники... А поїдете десяток миль у який-небудь бік, те саме й те саме... Ні краю, ні берега.

Це степ, український степ, із своїми високими могилами. Це одинокі дороговкази для людей, що туди заблукають. Деякі могили й називаються своїм іменням, про інші ніхто не знає, ні імени їх, ні відкіля вони взялись.

Ось над одною з менших річок, які вливаються в Самару, стоїть висока могила, її прозвали Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так зоветься і ніхто не перечився за це, щоб її назвати інакше. Але всі старші

козаки знали, де стоїть Свиридова могила і кожен до неї потрапляв, хоч би й уночі. Тому то частенько козаки змовлялися на Свиридову могилу, як на збірне місце, де можуть напевно з'їхатися. Тут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут краща для попасу, і кущі над річкою, де в пригоді і сховатися можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак.

Як лиш на світ Божий почало заноситись, озвалась степова звірина. Ціле степове царство прокинулось і загомоніло на свій лад.

Від цього гамору козак прокинувся. Сів на своїому кожусі, де спав, протер очі й перехрестився.

В одну мить став на ноги й почав розглядатися. На заході побачив широке зарево.

Козак став придивлятися та хитати головою.

"Що за мана? Вчора в цім боці заходило сонце, а сьогодні сходить? Хіба ж воно вертається?".

Козак поліз на могилу й зараз зрозумів усе. Пізнав, що це якась велика пожежа. Це вже певно поганці десь бенкетують. Господи, спаси хрещений народ!

Відмовляючи голосно молитву, пішов до річки вмитися. Його вороний кінь, що пасся недалеко на припоні, як побачив свого пана, заіржав весело, наче б хотів його з дниною привітати.

— Здоров будь, товаришу! Гаразд ночував? — заговорив козак серед молитви.

Не перестаючи молитися, козак почав умивати водою свою бриту голову.

Відтак вийняв із-за пояса малий гребінчик і кусок дзеркальця та став причісувати свій чорний довгий оселедець та й закручувати його за вухо. Так само розчесав вуси і зложив їх складно по-запорозьки вниз.

Семен Непорадний — так він звався — був кремезний козак літ тридцяти. Одягнений у широчезні червоні штани, які підперізував широким шовковим поясом. На ногах добрі шкапові чоботи. Сорочка подерта й замащена, на грудях широко розхристана, звідки визирали широкі косматі та сонцем опалені груди. Миючись, засукав рукави вгору поза лікті і показав жиласті руки, закінчені п'ястуками, мов довбеньки.

Непорадний уходив на Січі за неабиякого силача. Згинав залізні штаби, а коня підносив, мов барана.

А мимо його лицарської справности його прозвали на Січі Непорадним за те, що в якійсь зустрічі не вмів собі з татарином дати ради, аж товариші його визволили.

Та він цим не ображався. На Січі не питали нікого, як зветься; там зараз причіпали кожному ймення, з яким не розставався вже до смерти. Хоч би як козака негарно назвати, він цього не соромиться. Козаки говорили: "Не ймення тебе красить, а ти його краси". Найбільше чванився козак тим, коли на ділі показував, що він не є такий, яким його при перший нагоді прозвали...

Причепуривши свого чуба й вуса, Непорадний набрав у боклаг води й поніс коня напувати. Кінь пив воду, любуючись нею, а відтак торкав лобом свого пана в плече, наче б йому дякував.

Тепер козак взявся варити снідання. Вирубав між корчами над рікою три колики й застромив їх у землю так, що верхом вони сходилися. До цього вершка між коликами прив'язав мідяний казанок, до якого всипав з мішка каші. Опісля налляв води й назбирав сухого бадилля на підпал.

З-за пояса вийняв кресиво та тубку, напоєну порохом, і викресав вогню. Запалену губку вклав у вихоть сухої трави і почав нею махати, поки не загорілась. Тепер розвів ватру, що своїми жовтими язиками підлизувала казанок з усіх боків. Вогонь палахкотів весело, прискаючи іскорками на всі боки.

Непорадний любувався вогнем. Йому ще вчора хотілося розложити ватру, бо комарі дуже кусали, та не зробив цього з уваги на татар. Тепер їх повно вештається по степу, а вогонь видко здалека. Тож волів терпіти від комарів, ніж виставляти себе непотрібно на небезпеку.

"0т, заки заварю кашу, то й товариші прийдуть; — думав собі Непорадний. — Та цього добра досить і на п'ять ротів".

Непорадний вийняв люльку й гаманець з тютюном і почав набивати. Поклав відтак вуглика і став пихкати, поправляючи ціпком ватру, в яку з любістю вдивлявся.

В тій хвилині його вороний форкнув два рази, підвів голову і насторчив вуха.

Козак уже стояв на ногах. Кінь оглядався на пана і звертався головою в той бік, де рано видко було пожежу. Непорадний підбіг до свого леговища, вхопив рушницю і став на могилі. Тепер почув, як земля дудніла від кінських копит і в одному місці захвилювала трава.

Нараз у траві щось забіліло. Козак побачив млае хлоп'я в білій свитині на чорному татарському коні. Воно держалося обіруч гриви, а кінь садив просто до могили. Прийшовши над річку, кінь одним скоком перескочив на другий бік. Такого отрясення не видержав хлопчина і впав з коня в траву.

Кінь побіг просто до .вороного і почав з ним обнюхуватись, наче б із старим знайомим вітався.

Хлоп'я лежало обімліле горі спиною на траві. Це був Павлусь. З плечей текла йому кров.

Непорадний приніс води, роздягнув хлопця із свитини й сорочки та й почав промивати рану. Нарвав відтак листків, приклав, віддер кусок свого пояса й обв'язав цупко. Відтак взяв хлопця наперед себе й заніс на свою лежанку та вкрив кожухом. Павлусь лежав із заплющеними очима й важко віддихав. У нього було лице бліде, як у мерця. Від того, що він бачив цеї ночі і переживав, можна й розум утратити, не то що...

Непорадний догадувався, що бідне хлоп'я втекло від татарів та цікавий був дечого від нього довідатись. Козак відкрив хлопцеві рота, вляв йому трохи горілки з пляшки та почав нею натирати виски...

Хлопець скривився, а відтак відкрив очі; зразу не тямив, що з ним робиться, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про це, чи це на яві, чи може йому так сниться...

— Скажіть, дядечку — каже Павлуоь слабим голосом — що зі мною, чи я ще живу?

— Живеш, небоже, і здоров будеш! Ти звідкіля?

— Із Спасівки... Татари розграбили, спалили, людей вимордували, мою маму, тата й діда вбили, сестру взяли... — Хлопець скривився до плачу і став дрижати на тілі, як у пропасниці...

— На тобі, хлопче, глоток горілки, заспокійся, засни, все буде гаразд... біля мене ти безпечний... Павлусь послухав і перестав дрижати.

— Багато було поганців?

— Багато, дядечку, ціла хмара. Вони підпалили село з чотирьох кінців; люди вийшли з хат: вони тоді ловили, страшно було, ой як страшно... Сетру Ганнусю взяли... — і хлопець знову став дрижати й плакати...

"Нерозумно я чиню!" подумав Непорадний: "Я його лише дратую цими питаннями, а воно знеможене, слабе; хай спочине, то згодом усе розкаже"...

— Егеж, хлопче! Козакові соромно плакати: Виростеш, козаком станеш, тоді й засоромишся. Ти заспокійся, проспись... Кажу тобі, ти в мене безпечний, як у Бога за пазухою. Не я сам тут, інші прийдуть, буде нас більше, безпечніше. Цить бо!

Непорадний почав своїми грубими руками загортати хлопця кожухом з усіх боків.

Павлусь знову заспокоївся і став засипляти... Непорадний підвівся потихеньку з землі й пішов до ватри. Каша вже кипіла. Він підмішав її і вкинув добрий кусник сала...

Він задумався... Тож саме тоді, як він отут спав, татарва різала народ хрещений. Боже, Боже! Як воно буває на світі; одному добре, весело, а іншому біда та смерть... Тепер нагадав Непорадний про Павлусевого коня. Кінь стояв біля вороного і хрупав траву. Непорадний прийняв його і здійняв сідло.

Хоч який Непорадний був сильний, воно видалось йому заважке.

Він став його обмацувати та й усміхнувся...

"Далебі червінці!.. о! і таляри... ну дав Бог сироті долю... доброго коня собі вибрав... Ото поганець награбував, а як поховав штудерно... я бачу, що в татарів вартніше сідло, ніж сам кінь з татарином".

Заніс сідло до своєї лежанки й поклав біля Павлуся, що тепер спав, аж хропів.

"Та щоб лиш татарин не схотів доганяти його із своїми побратимами, поки мої над'їдуть... Та нехай! Не дам себе отак нізащо в каші ззісти...".

Знову нагадав кашу й подався туди...

Вороний знову зафоркав на тривогу. Кінь Павлуся рванувся втікати, та припона не пустила, і він став.

Непорадний заспокоївся, бо вороний обернувся головою на схід сонця, значить не звідси, де татарів сподіватися.

Непорадний був уже на могилі з рушницею і побачив гурток козаків, що звідси над'їжджали.

— Пугу! пугу! — гукнули козаки, побачивши Семена. Семен не відгукнувся, щоб не збудити хлопця.

— Це ти, Семене? Чому не відгукнешся?..

Непорадний збіг із могили й подався до них.

— Тихше, братіки, тихше! Дитину мені розбудите...

— Ого! А ти звідкіля узяв дитину? Чи ти її вродив, чи Свиридова могила?

— Та бо ви не глузуйте, я правду кажу. Сьогодні раненько над'їхало до мене ранене хлоп'я із Спасівки. Вирвався з татарської петлі. Бідне змучене, аж жаль дивитися. Небагато міг і розвідати, зараз і заснув...

— Зварив, братіку, їсти? — заговорило кілька голосів ..

— Та трохи зварив, — каже Непорадний, оглядаючись заклопотано на козаків: — Не сподівався тільки гостей... я ладив на п'ятьох, а вас, слава Богу, чи не п'ятдесят.

— Вгадав, отаманом будеш; далебі нас п'ятдесят. Стрінули по дорозі ватагу Тріски Остапа, знаєш? Так злучилися...

— Як не знати? А де ж він?

— Здоров, Семене! — обзивається Тріска, злізаючи з коня:— Ну, не турбуйся, решту доваримо самі та й нагодуємося...

— Хіба ж ви цілу ніч їхали?

— Авжеж. Від вечора дотепер.

Козаки оглянулися на сонце. Воно ж уже підійшло високо й озолотило своїми промінням степ... Від того стала роса парувати й підходити вгору...

Козаки розсідлували та припинали коней, відпинали казанки, збирали паливо й заходились коло варення каші. Поклали на двох росохатих колисках списи й повішали на нім казани...

Вогонь розгорівся з усієї сили...

Тепер стали козаки підходити тихо до Павлуся і придивлятися до нього. Між тими козаками був старий січовий дід Панас.

Йому було 80 літ. Хоч час було йому спочити у якомусь зимовику, він "не давався старості" і волочився з козаками, граючи на бандурі та

розвеселяючи їх грою і співом. Приставав від одної ватаги до другої і всюди його приймали. Правда, що не годен був шаблею гаразд вимахувати, зате стріляв з рушниці так, що птиці на лету не хибив. До того він знав лікувати рани зіллям і через те радо його приймали до гурту. Його знала вся Україна як характерника, цебто, такого, що його куля не береться.

Бо й справді! Дід Панас був у походах на Крим, у Польщу, в турецьку та волоську землю, був у не одній біді, а ніколи жадна куля, ні шабля його не дряпнула. Мимо своєї старости він голив чисто лоб й бороду та заплітав по-молодецьки свого сивого чуба. А довгий на аршин вус двома мітлами звисав аж на груди...

— Чи ти йому промив рану? — питає дід Панас Семена.

— Промив водою і приложив листків.

— Це пусте. Рану промивай горілкою, бо вода нечиста. Та ми побачимо, як прокинеться...

— То, кажеш, Спасівка в попелі? — питає один козак .

— Либонь, що так: я бачив сьогодні на світанні велику пожежу з цього боку. Хлоп'я говорило, що Спасівку спалили татари; решти не допитався, бо хлопець заснув...

Козак зажурився і похнюпив голову...

— Ну, а ти чого?

— Е, не питай! Я ж і сам із Спасівки... там батька-матір залишив...

— Семене! А як хлоп'я називається?

— Не вспів запитати.

Козак присів біля Павлуся і став йому пильно приглядатися.

— Стій, козаче! Так не можна, — каже дід Панас. — Наврочиш хлопця... Ось йому сонце в лице світить..., йому холодку треба.

Дід Панас приніс два колики, застромив у землю і розвісив на. них свитину, щоб заслонити голову сплячої дитини...

— Чи в вас, діду, були свої діти?

— Чого питаєш?

— А того, що ви заходитесь коло нього, як пестунка...

— Хіба ж це не наш брат, не козацька дитина? Хто знає, що з нього виросте? Тоді і спасибіг скаже...

— Та я питаю вас, чи були в вас діти?

— Хоч і були, так що? Тепер нема своїх, то хай і чужими попіклуюся...

— Що ви, люди добрі, таку нерозумну балачку завели? — обізвався один: — Яке кому діло розпитувати? Це не по-козацьки, не питай, а на вус мотай, чого тобі треба... Нам би краще ось танець завести, повеселитися; хто знає, яке буде завтра... Нуте, діду! Замість дітей лікувати, вшквар щось, щоб аж жижки задрижали...

— Та я прошу вас, товариші, не дуже вигукуйте, щоб хлопця не розбудити, — говорив вже сердито Непорадний.

— Який нам чорт до твого хлопця! Сховай собі його за пазуху або де-небудь... степ широкий...

Дід Панас присів оподалік та й став підстроювати бандуру. Він затягнув козацьку стару думу. Козаки його обступили довкола й уважно слухали.

Той, що хотів танцювати, був невдоволений з цього. Він переступав з ноги на ногу, чухав потилицю і спльовував крізь зуби.

Але перебирати не смів. А далі відійшов на бік і ліг у траві...

Дума була довга сама собою, та коли почав її дід перетягати та переплітати грою, вона вийшла ще довша.

Настала тишина. Гамір замовк. Усе слухало.

Від монотонного співу деякі стали дрімати, не виспавшися вночі.

Дід закінчив, вдаривши це кілька акордів.

За той час і каша заварилася.

Порозбирали казани. Кожен виймав з-за халяви ложку і став голосно сьорбати, дмухаючи в кашу...

Дід Панас був з себе радий. От чого він доказав своєю піснею: заспокоїв козаків, що вже починали сваритися...

А той козарлюга, що так хотів танцювати, хропів у траві...

— Чому йому танцювати забаглось? У животі бурмоче, наче б гриміло, цілу ніч не спав, а він танцював би...

— А хіба ж ти його не знаєш? В нього така вдача, що й в могилі танцюватиме. Раз були ми в поході... його поставили на сторожі. Усі були втомлені, кожен був радий, що приліг у травні, а він не видержав та й підсвистуючи, пішов навприсядки...

— А з ворогом теж любить потанцювати, бравий козак.

— Та й хропіти вміє не абияк...

— Ану, Петре! скажи що не будь... Твій язик не любить дармувати...

— Не можу, братчики...

— А то чому?

— Кашу їм...

— Хіба ж не можна їсти й говорити?

— Можна, та, не при каші. Каші шкода...

— А хіба ж воно як?

— Ов недотепний! Сказано: мовчи язичку, їстимеш кашу...

Значить: балакатимеш, кашу відберуть...

Всі засміялися...

— Не бійся, не відберуть... Ось ти що-небудь збреши та душу розведи, а ми усі подбаємо, щоб тобі каша лишилася...

— А знаєте, братчики мої любесенькі, від чого каша гаряча?..

— Від чого?

— Егеж!

Ніхто не відповідав. Кожен задумався, яку дати б відповідь, аби й дотепно й не по-дурному... Воно щось у тім є, коли Петро таке загадав. То дуже хитра голова...

— Ніхто не знає?..

— Та від цього, що при вогні варилася...

— Оввa! Хіба ж ми цього не знали... то не жадна штука...

— А чого ж не сказали, як знали?..

— Воно, братчики, так: я тобі покажу коня та питаю: це кінь, правда, а чому він кінь?

— А може бути й кобила...

— Може, але воно тому кінь, бо має чотири ноги, хвіст, гриву, вуха й можна на ньому сідати...

— Ти щось нині недотепний. Тобі спати хочеться...

В тій хвилині Павлусь прокинувся і сів на лежанці.

Того лише ждав Петро Судак, який щойно балакав про коня.

Він підійшов до хлопця.

— Ти, хлопче, із Спасівки? Чи знаєш ти Судаків у Спасівці?..

— Як не знати? Це мій рід... Я Павло Судак...

— Братіку мій рідний, — заговорив Петро і кинувся хлопця обіймати: — Ти й не пізнав мене, я ж Петро...

Павлусь дуже зрадів...

— Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати, сестра Ганя вже мабуть велика буде... та й виріс ти не абияк... А що дідусь Андрій?

— Батька й сестру в ясир взяли, дідуся й маму вбили на моїх очах...

Петрові показалася сльоза в очах, він її обтер, щоб ніхто не бачив... та перехрестився...

— Як же ти втік? Розкажи...

Павлусь розплакався. Козаки обступили їх, і він почав розповідати всі свої пригоди...

— От чого Петро сумний був, як сова вполудне, — говорили козаки...

— Тепер, панове товариші, нам би подумати ось що, — говорив Тріска. — Татарва недалеко, вона тепер вертається з тим, що награбила. Чи не скочити б на них так зненацька та перерізати, а добичу відбити?

— Воно б гаразд було, — обзивається хтось із гурту. — Тепер татарин, як спутаний кінь або свиня, що добре наїсться. Він неворухливий. А воно пішла б слава, що ми відбили християнські душі з ясиру...

— Дайте й мені старому слово сказати! — говорив дід Панас. — А відтак, коли моя мова вам не до ладу, то вже робіть, як знаєте...

— Говори, діду, говори! — гукали.

— Воно було б гарно та й по-молодецьки, ось так злітити на татарву та відбити добичу. Та ось воно говориться: не скачи в воду, як не знаєш броду... Ми не знаємо, скільки поганців є. Я гадаю, що їх буде більше, як нас. Якби менше, вони б не важилися нападати на Спасівку. Там були славні лицарі, січовики, а було їх багато. Ну, коли б ми так напали на Спасівку, то як нас є 51, ледве чи вийшов би один живий.

— Правда твоя, діду, правда...

— Це би все гаразд розповідати, а тоді, як можна, так помагай Боже! Коли ж покажеться, що ні, так годі починати, бо було б нерозумно йти так на заріз, як з цього нічого путнього не вийшло б... Вам би насамперед розвідати...

— Пішлімо кількох... Добре, гарно!

— А друге діло таке: наші коні хай спочинуть. Цілу ніч їхали, знемоглись, відпочити треба бодай до полудня. Татарин, навантажений добичею, лізе, як рак. Його не штука здогонити, хоч би й завтра, не втече!

— Отак і зробимо!'—гукали козаки.—Спочинемо, а відтак побачимо...

Всі пристали на те, що говорив дід. Вони напоїли коней і полягали в траву, декому по пояс...

За той час дід Панас перев'язав як слід рану Павлусеві й ліг біля нього. Павлуся нагодували кашею, і він заснув знову...

Один Непорадний лишився на сторожі. Поклався на могилі з рушницею й закурив люльку...

Сонце підходило вище й почало припікати. На небі не було ні хмаринки, а ті, що зрання підносилися з нічної роси, позабирав вітрець і поніс далеко.

III

Навкруги царювала тишина; Здавалося, що тепер від променів сонця степова трава з собою розмовляє, бо щось увесь час в ній бриніло, як це буває в літню спеку.

Непорадний, звернений головою в сторону Спасівки, завважив незадовго, як захвилювала трава, а далі побачив татарина на коні. Татарин їхав поволі та все розглядався за слідами, куди рано переїжджав Павлусь. Від того часу потоптана трава попідносилася, роси не стало і слід позатирався. Тому татарин так помалу проїхав ту просторінь, яку Павлусь минув ще рано.

Непорадний скрився в траву, аби його не видко було, й пильно зорив за татарином. Коли цей наблизився до могили, Непорадний держав уже напоготові рушницю...

Татарин приїхав аж над саму річку і зліз з коня...

"Тепер пора", подумав Непорадний і почав прицілюватися... Татарин прив'язав коня до куща, а сам пішов убрід на цей бік...

Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе й почав мерщій зсуватися з могили вниз...

"Дурень я, тай годі!" — думав, наближаючись поза могилу до свого леговища. "Чи то штука на таку віддаль татарина вбити та й товаришів розбудити? Я його живого піймаю".

Він вмить відв'язав від сідла свій аркан і скочив за могилу так, що татарин його не помітив.

Непорадний був мистець орудувати арканом. У цьому була сильна його сторона. Ніхто з товаришів не запам'ятав, щоб Непорадний не втрапив. І славний був у нього аркан: увесь шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркан ловили козаки ворога, коней, а коли траплялося, то й дику козу, сугака. Непорадний аж усміхнувся, беручи свій струмент у руку. Затягнув петлю, відтак поскладав увесь аркан. Один кінець держав цупко в лівій руці, а в праву узяв петлю із складками мотуза... Приладившися отак і криючись поза могилу, він стежив, що татарин робитиме

Татарин підкрадався до обозу, як кіт. Він, ще як сидів на коні, бачив, що козаки спали як мертві, що сонце пекло їм голови, і знав добре, що чоловік, сплячи на сонці, має важкий сон, наче б зачадів... Такий не легко прокинеться.

Йому майнуло в голові зайти сюди й вирізати всіх, як баранів, заки хто видасть із себе голос.

Те, що він думав, можна було зміркувати з того, що він тепер робив.

Татарин, високий і плечистий хлоп, засукав рукави своєї свитки, поправив шапку й витягнув із-за пояса довгого ножа. Ніж заблищав на сонці, як срібло. Татарин поправив ще щось на собі й узяв ножа в зуби...

Цю хвилину використав Непорадний. Повернувся до татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою.

Аркан фуркнув у повітрі, став блискавкою розвиватися і впав на голову татарина в хвилину... коли він брав ножа в руку.

Петля вхопила його впоперек.

Коли перша трудність з арканом у тому, щоб потрапити петлею як слід, то ще більша тягнути аркан так, щоб петля засилилася, а пійманий, не мав часу розмотатися. Легше це зробити, коли пійманий на бігу; тоді він сам засиляється. А тут татарин стояв на місці й треба було його засилити.

В Непорадного бігали руки, як у ткача. Він великими куснями стягав аркан до себе, а відтак, сіпнув з усієї сили, й татарин упав горілиць на землю...

Миттю прискочив до нього Непорадний і вхопив лівою рукою за горло.

Настала скажена боротьба. 'Татарин, пійманий в петлю, випустив з руки ножа. Він став пручатися й звільнився настільки, що мав свобідні руки. Непорадний зміркував, що татарин дужчий від нього... Гукнути б на товаришів, щоб помогли? Знову б його прозвали та ще й насміялиси. Ні! Мусить собі сам помогти. Скрутив татарина з усієї сили. Обом зайшли кров'ю очі. Важко дихали один на одного, а жили на руках понабігали, як мотузки.

Татарин придавив Непорадному руку костистим підборіддям до грудей так сильно, що йому аж заболіло. Хотів її звільнити, та не міг. В цю хвилину вихопив татарин у Непорадного з-за пояса гострий ніж, а Непорадний вирвав руку з-під татаринової бороди і вхопив його за руку, в якій цей держав ножа. Ще хвилина, і Непорадний заціпив з усієї сили татарина кулаком межи віч.

З носа жбухнула кров. Татарин втратив пам'ять, а тоді заки отямився, вже був зв'язаний. Непорадний устав з землі і так важко дихав, що йому аж дух захоплювало.

— Гей, козаки! Уставайте, — кричав захриплим голосом, — маємо гостя.

Козаки посхапувалися з трави. Кожний був заспаний і не міг зараз очуняти. Ярке сонце освітлювало їх. Протирали очі, та й лягали знову. Другі, повстававши, ходили один поза одного, як сонні.

— Та що ви? Попились, чи що? Кажу: татарина піймав.

Найскорше отямився дід Панас. Він перший прийшов до Непорадного.

— Гей, діти, очуняйте, — гукав дід. — Воно не жарти. Один татарин вже тут, а за хвилину може їх бути більше.

Непорадний поспішив до. татарського коня, бо то була його воєнна добича. Козаки стали сходитися. Татарин пручався з усієї сили.

— Хіба в нас ножа немає? — гукав один козак, виймаючи ножа з-за халяви. — Чого з ним воловодитись?

— А не сором тобі пов'язаного різати? — каже дід Панас. — Живий все більшу ціну має, як мертвий, не руш його!

Козак відійшов, сплюнувши. Дід Панас наблизився до татарина, якому кров текла з носа й заливала уста.

— Як би воно помогти, щоб не околів, — каже повагом Трісска, — його язик може нам придатися. Принесіть, хлопці, води, а ти, діду, роби, що знаєш, щоб татарин був живий.

Принесли води. Дід присів до татарина й обмивав йому кров з лиця. Татарин закляв по-татарськи і заскреготав зубами.

Дід Панас знав татарську мову й каже:

— Послухай, небоже. Хочеш бути живий, то говори правду, про що тебе питатиму, а то буде з тобою лихо. Козаки не знають жартів. Не те, щоб тебе вбили, та ще мучитимуть поперед.

Татарин знову став злитися і страшно проклинати.

— Що він каже? — питали козаки.

— То ж то й біда, що нічого не каже... Ти мені кажи зараз, кілько вас було цеї ночі у Спасівці і де тепер твій кіш буває?.. Татарин ні слова, лише відвернув голову набік...

— Ану, що промовить, коли гарненько попросимо! — говорив один козак, наближаючися з розпаленим залізом: — Я заздалегідь приладив. Трохи припечемо п'яти, так. скаже, усе виспіває. Подержіть, хлопці, ноги.

Козаки підняли татаринові ногу вгору...

— Не дай пекти ноги, — каже татарин до діда, — я все скажу.

— Лишіть його, хлопці! — каже дід: — Ну, говори, а не дуже бреши!..

— Ми були цеї ночі в Спасівці. В нашому загоні було 400 люда. Ватажкував наш славний Мустафа-аґа, син Ібрагіма, ханського Девлетгірея Ми пішли на Україну на свою руку грабувати й брати ясир. Що сталось із Спасівкою, чи багато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на сторожі, а відтак пігнав за якимсь хлопцем.

— Чи варто було за хлопцем ганяти?

— Так казав ватажок, значить, ніхто не смів втекти... Ми знали про Спасівку, що там багато заможних людей. Це донесли нам татари-

крамарі. На це село ми .давно ладились. Де тепер наш кіш, я не знаю... Мабуть, додому вертається.

Тріска прислухувався тій мові, бо розумів її.

— Багато вас перебили в Спасівці? — питає.

— Не знаю. Я в Спасівці не був, а за частоколом сторожив.

Тріска мотав усе на вус і підсміхався, бо вже мав у голові готовий план, що йому робити: треба до татар зблизитися, а ніччю на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з грабіжжю та з ясиром ідеться поволі...

— Аллах! Аллах! Аллах! — заревіло з усіх боків, аж луна степом пішла...

Козаки усі розскочились від татарина й кинулись до зброї...

Дивляться, а їх з усіх боків обскочило більш як сотня козаків...

— Чорт батька твого! — сердяться козаки: — От налякали!

— Ха! ха! ха! — сміялися ті, що тепер прийшли: — Правда, що налякали?..

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому коні.

— А в вас до біса який звичай? Вас би треба палицями! Згуртувались, як вівці над сіном, та й про світ забули... А де вартові, де сторожа?

— Якого біса нам удень сторожі? — обізвався Тріска. — Хіба ми посліпли?

— Видно, що й посліпли й поглухли. Ми під'їхали під саміський обоз, а ви ні чичирк... Вам би чабанами бути, а не козаками; тьфу, крамарі! Татарина торгують.

Трісці кров підступила до голови на таку зневагу...

— Ти нє гримай! — каже і вдарив рукою по шаблі.

— Звідки Господь привів? — спитав дід Панас.

— Що тут у вас сталося? — питає Недоля.

Дід Панас розповів йому усе...

— Гаразд, хлопці! Робота буде, лише коні трохи спочинуть... Як тебе звуть?

— Я Остап Тріска, ватажок...

— Ось і добре, — каже Недоля.

— Пристаете, панове козаки, під мою руку? — гукнув Недоля.

— Нема що говорити, а треба пристати! — каже дід Панас: — Хай буде один ватажок, бо де дві ґаздині, там хата неметена. Сотника Недолю я добре знаю й скажу, що славний козак...

— Хай буде й він, аби добрий! — гукали козаки.

Недолині козаки пустили своїх коней у річку, а відтак поприпинали пастися.

Недоля, узявши Тріску й діда Панаса під руку, пішов з ними на могилу порадитись.

Тим часом козаки забавлялися з татарином. І між ними були такі, що знали по-татарськи.

Татарин просив їсти. Йому розв'язали руки, дали чарку горілки й піднесли казанок з кашею. Татарин був голодний, як вовк, і жваво напихав в себе кашу. Тепер стало йому весело і він став розмовляти...

— Може тобі показати того хлопця, що ти за ним гнався?

— Ану, покажіт...

— Павлусю, ходи сюди!

Павлусь, побачивши татарина, задрижав на тілі... Не хотів іти...

— Ну, ходи, не бійся, він тобі нічого не зробить тепер, — підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивився заляканими очима на татарина.

Татарин махав до нього рукою й усміхався.

— То бач, сину, воєнне діло! До цього треба звикати, — пояснював один козак. — Зловиш ти його, ти йому пан, зловить він тебе, то в ясир пожене.

Павлусь справді осмілився. Він почав приглядатися до татарина зблизька. Це справді такий, як ті крамарі татари, що в село заходили. А які вони вчора були страшні! Він гадав, що їм ніхто не встоїть, а тут ось зловив його сам Непорадний та й зв'язав, як барана.

— Ти налякався вчора? — питає татарин.

Павлусеві переклали ці слова на українську мову.

— Ти мене, чорте, стрілою у спину поцілив, — каже Павлусь.

Татарин засміявся...

— Ну, вибачай, це воєнне діло, я не знав, що поцілю на бігу...

— А де твій кінь?

— Пасеться.

— А сідло є?

— Егеж!

— Ти мені подаруй твоє сідло, а я тобі моє дам. Заміняємося та побратимами будемо.

Ця розмова велася через перекладача. Павлусь, почувши Останні слова, не розумів, чого татариннові треба. Він знав за козацьке побратимство, але хіба з татарином можна?

— Міняйся, хлопче, це можна, — кажуть козаки. — Як треба, то й з чортом покумайся. Може він поможе тобі сестру віднайти, — дораджував йому хтось.

Коли діло йшло про сестру, то Павлусь не жалів нічого, себе самого віддав би.

Згодився. Татарин подав руку і дуже радий був.

Павлусь уже йшов з сідлом, тай стрінув Непорадного й розповів йому про заміну сідла. Непорадний його задержав.

— Так ти, татарине, сідло міняєш з хлопцем?

— Вже й заміняв...

— Егеж? А ти маєш своє сідло? Вибачай, це моя воєнна добича, і ти і твій кінь і твоє сідло…

Татарин нахмурився і люто глянув на Непорадного...

— Ось що, небоже! Тобі не побратимства хочеться, а червінців, що в сідлі заховані, от як! Ну, признайся! Правда? Скажи, чийого коня хлопець забрав?

Татарин мовчав.

— От хитрий поганець! — говорили козаки сміючись. — Якого побратима знайшов... Відтак з легким серцем продав би цього побратима на базарі...

Татаринові не вдалося.

За той час обидва ватажки порадились зробити так: Вони підійдуть під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Передом підуть козаки з Тріскою і стануть зачіпати татар, щоб їх з коша заманити. Тріска із своїми втікатиме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля й привітає їх гарненько. Коли б татари не рушались у погоню, то це значить, що їх небагато й можна вдарити на кіш. Татарина поведе на аркані Непорадний.

Такий наказ виголосив Недоля перед козаками і звелів сідлати коні.

IV

Павлусеві забилося серце, як почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво зустрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували у Спасівці. Його напав страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрижав усім тілом, хоч надворі була спека, і дивувався, що козакам було все байдуже, наче б на празник ішли. До нього наблизився Петро.

— Ти, братчику, вважай, щоб де в купу не попав. Держися сотника, або діда Панаса. Держи добре коня... Пожди, я тобі стремена до ноги приладжу.

Петро осідлав татарського коня, на якім Павлусь утік, прикоротив стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Петро був відважний козак і не жалів себе...Тепер йому стало ніяково, як погадав, що його можуть вбити, а тоді Павлусь лишиться круглим сиротою. Хлопцеві саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє лишитись позаду та й пильнувати

брата.

Петро ще раз погладив хлопця й хотів сідлати свого коня.

Павлусь вийняв щось із кишені.

— Петре, братіку, на тобі...

— Що це?

— Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав у кишені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! — Його лице скривилось і він став хлипати. Петрові теж сльози з очей капнули. Він узяв бублика й розділив надвоє.

— На, брате, разом ззімо.

Держачи отак бублика в руках, обидва брати обнялись. Побачив це сотник Недоля і під'їхав ближче. Він відразу зрозумів, у чому справа...

— Ти, Петре, лишишся при мені між посильними козаками, хлопець теж...

Петро аж зрадів. Сталося, як хотів. І ніхто йому докоряти не буде; бо це наказ старшини,

А поки що, Тріска із своєю ватагою поїхав вперед. З ними їхав Непорадний і вів татарина на мотузі із зв'язаними позаду руками,

Татарин показував дорогу.

На самім переді їхали два козаки без списів. У віддалі яких 50 кроків їхав один козак, що мав ватажкові переказувати вісті від передньої сторожі. Ще далі за цим лучником рушила ціла ватага.

Татарин показував головою напрям дороги. Передні козаки оглядались вряди-годи позад себе, а тоді козаки показували їм знаками, куди йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, як Недоля рушив із своїми. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав передом на своїм буланім. Біля нього їхав дід Панас із бандурою, Петро й Павлусь. Не говорили нічого.

Був південь. Сонце страшенно пекло. І коні й люди попріли від спеки. Земля гуділа глухо від кінського ступання. Коні обганялися довгими хвостами та й головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось вже й Самара недалеко. Один із них зліз з коня і дав його держати товаришеві.

І лучний козак і ціла ватага стали. Козак, зігнувшись, простував до могили. Прийшов під саму могилу і став крадькома, як кіт, закрадатися в гору, лізучи на руках і ногах. Коли тихесенько розгорнув траву на могилі, побачив татарина.

Це був вартовий татарин. Він лежав на розстеленому кожусі спиною вгору й опер голову на схрещені руки. Він, очевидно, заснув на степу, не спавши цілу ніч.

Козак підліз ще вище, запираючи в собі дух. Татарин хропів. Козак добув ножа.

З-під ноги йому усунулась земля й зашелестіла, злітаючи з могили вниз по траві. Від того татарин прокинувся, підвій голову й поклав її знову на руки. Навіть сонних повік не підвів. Ще раз розплющив очі та вже не замкнув їх, бо в цій хвилині козак одним махом відрізав йому голову. Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку татаринову, надів на свою голову і став обережно підійматись і розглядатися навкруги.

Перед ним лежав татарський кіш. Коні лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. В такий спосіб уставляли козаки свої вози, як обозували, і хоронилися за ними, мов за валом твердині. До возів з другого боку поприпинані були воли, що лежали в траві. А далі стояли. татарські арби (вози) поміж татарами. За шатрами плила ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після цього міг обміркувати, скільки було татар, бо їх не було видко. Усе поховалося в холоді під шатрами. Навкруги панувала тишина.

Козак знав, що коли б тепер скочити в татарський кіш, ні один не втік би живцем. Та, заки зсунувся з могили, щоб під'їхати до своїх, він побачив, як із шатра вийшло двох татар і, розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони почали туди простувати.

Козак нагадав, що треба вбитого татарина сховати. Він ухопив його за руку, потягнув вниз і тут сховав його в траві. Та годі було слід затерти, бо під татарином на могилі стояла калюжа крови.

Козакові прийшло на гадку прикликати товариша і так удвох і цих татар, притаївшись, порізати, але вже було запізно. Татари, не бачивши на могилі вартівника, затривожились і почали бігти до могили. Вони скорше добіжать, як товариш. Цілий плян пропав. Козак скочив з могили й побіг до товариша.

На могилі були татари й побачили козаків. Тепер вони стали приглядатися до крови. Один зараз завернув у татарський обоз.

Козаки завернули коней і пігнали вихром до своїх. Козак, що зарізав татарина, розповів усе Трісці.

— Біжи, Ониську, до сотника й розкажи, що знаєш.

— Розвивайся! — командував Тріска. — Списи готов!

Козаки станули лавою, поздіймали списи з ремінців і насторчили перед себе...

— З Богом! Вперед!

Козаки рушили спочатку ходом, а відтак підбігцем...

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав на тривогу. В коші заворушилось, як у муравлищі. Молодий Мустафа-аґа вже сидів на коні й порядкував.

Татари кинулись до коней, миттю посідлали їх і виступили перед кіш та уставились по-татарському звичаю півмісяцем. Вони хотіли лиш оборонятися, а не нападати. На те не було в них ні охоти, ні спроможноети.

Не знаючи, яка в козаків сила, Мустафа наказав запрягти вози, звивати шатра й готовитися в похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар готових до бою. їх середина стояла не рушаючись, щоб так замкнути козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору і скомандував:

— Завертай!

Мустафа не хотів пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити... Йому здавалося, що це вся козацька сила, бо більше нікого й не було видко.

Тепер з усіх боків засвистали по татарській стороні боєві свиставки, й татари з пекельним криком "аллах! аллах!" кинулись наздогін за козаками. Татарські коні, витягнувши шиї, як гуси в лету, з створеними широко ніздрями, гнали так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчатих шапках та вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони доганяли козаків. Віддаль між ними меншала.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півкругом коня і став проти татар. Підчас погоні татари поміщалися трохи. Деякі коні висунулись наперед.

Тріска першому стрічному татаринові відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь пігнав з татарином дальше. Він все ще держав шаблю вгору, поки не звалився з коня. Нога лишилася в стремені і кінь поволік його отак у степ.

Коло Тріски збиралася щораз більша купа татар. Він рубав на обидва боки.

З того одна частина татарської сили здержалася.

Козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся й крикнув:

— Хлопці, ватажок між татарвою... Хто в Бога вірує, не даймо! Який десяток козаків завернули коней і пустилися виручати Тріску. Вони бачили, як Тріска ввихався, врубаючи поганців. Але й татари роз'їлися, як оси. Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків сорок. Вони готовились вже на певну смерть, і кожен молився Богові в передсмертній годині. Татари згуртувались у подовгасту валку і вже досягали козаків.

В одного козака кінь спотикнувся і впав, його сердегу розтоптали татарські коні.

А поки те, Недоля заходився привітати татар. Він розділив свою сотню на дві частини к поставив їх лицем до дороги, куди мали втікати Тріска з своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаль шістсот ступенів.

Татари були такі певні перемоги, що й не дивились на боки. Вони гнали вперед, як хорти за серною.

Як наблизилися до того місця, Недоля дав умовлений знак.

Козацтво рушило з місця, і в найбільшім розгоні вдарили на татар з обох боків.

Залунало козацьке: "Слава Богу! "

Татари не були в силі здержати розігнаних коней. Вони гнали одною збитою валкою. Розвитися по боках проти козаків вони й не гадали. Козаки насторчили свої списи і кололи ними завзято у збиту купу.

Козакам не стало часу витягати списів, бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла; вони взялись до шаблюк. Настала страшна рубанина.

Козакам аж руки мліли, а татари поміщались так, що один одного рубав. Татари верещали, коні кричали і ставали дуба, а це все заглушав могутній крик з козацької груди: "Ріж, бий!"

Татари загадали перебитися іншим боком і вийти з тої тісної вулиці. Вони рвались наперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски, побачивши, в чому справа, завернула і вдарила спереду.

Козаки встигли стільки нарубати татарських трупів, що зробилася з них гребля.

Коні без їздців пігнали в степ.

Ті татари, що йшли ззаду, завернули коней і втікали. За ними пігнали козаки.

Між ними був і Непорадний. Він довго не знав, що йому робити, держачи на мотузі татарина, якого велів йому сотник пильнувати. Коли

його товариші втікали від татар, він втікав між ними, поганяючи перед собою й татарського коня. Йому самому смішно стало, бо держав татарина, як теля на мотузку. Було й таке, що коли татарський кінь побіг швидше, то мало татарина не стягнув з коня. Тепер, коли діло пішло інакше, Непорадний не втерпів. Він передав татарина якомусь молодому козакові, велів його із сотникового наказу берегти, а сам кинувся у вир бою. Та нікуди було приступити до того місця, де козаки рубали татар. Непорадний об'їхав другим боком і тут знайшов роботу, яку він любив.

Татари один по одному відлучалися від гуртка й утікали до свого коша.

"Ось і на моїй вулиці празник!" — подумав Непорадний і відіпняв від сідла свій шовковий аркан.

Аркан форкнув у повітрі і вхопив татарина, за шию та звалив з коня.

Непорадний вийняв шаблю і взяв її в зуби. Руками звивав аркан, поки не доїхав до татарина та відрубав йому голову.

— А в мене піде воно швидше, — говорив біля нього дід Панас, прицілився і стрілив в найдальшого татарина.

— Коби так хто набивав вам рушницю! — каже Непорадний. — А я то швидше шнурок розмотаю.

Вороний пігнав вихром, а Непорадний складав аркан, поки не пустив його на голову татаринові.

Повторив так кілька разів. Багато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром татарів повний.

Непорадний впіймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин впав на землю.

Татарин успів розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою шаблею.

— Не забивала мене козак... Татарин да гроші, много золота син девлет-ґірей, — лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний задержався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

— Вставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зв'язав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоевищу лежали трупи людей і коней. Козаки добивали ранених. Інші пігнались з арканами по степу ловити налякані коні без їздців...

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, опершись рукою під боки і порядкував.

— Де Тріска? — питає.

— Він поляг перший, — відповіли козаки. — Він здержав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати...

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гналась татарва, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він розплющив очі... Побачивши козаків, він сказав, тільки:

— Прощавайте, братці, та й молітесь за мою грішну душу.

Він сконав.

Сонце вже заходило та озорило своїми червоними промінням закривавлений степ...

Козаки і їхні коні такі були знеможені, що тепер не можна було гнатись за татарами, що над Самарою кошем стояли. Недоля велів вишукати ранених та збирати побитих, щоб їх відтак похоронити за козацьким звичаєм. Тепер кожний мав свою роботу. Одні збирали козацькі трупи в одне місце, інші копали велику яму, треті перешукували татар, інші знову пильнували коней. Найбільше роботи мав тепер дід Панас.

Засукавши по лікоть рукави, він ходив від одного раненого до другого і перев'язував рани.

Коли вже смерклося, робота йшла при ватрі довго вночі.

В козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, кінчали свою роботу. До Недолі приблизився Непорадний.

—— Пане сотнику, в мене татарський бранець...

— Чи цей з розбитим носом? Чорт його візьми, невеликий тепер з нього хосен.

— Ба ні! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже — обзивається дід Панас.

—— Та візьми собі його...

—— Та в мене ще другий бранець — каже Непорадний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитись?

— То якийсь визначний, обіцяв окуп...

— Давай його сюди!

За хвилину привели молодого татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому багата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по-татарськи.

— Я Мустафа-аґа, син Ібрагіма, ханського девлет-гірея,—сказав гордо татарин.

— А я тобі кажу, — обзивається один козак, — що ти чортів син, а твій Магомед і твій хан чортові братами приходяться...

— Не смій, джавре, зневажати його світлости хана ханів, бо він вас усіх переріже, або в полон візьме, — крикнув люто татарин і затупотів ногами.

— А заки ти йому це скажеш, то підеш за твого дядечка в пекло, — відрубав козак і брав уже за шаблю.

— Тихо, — гримнув Недоля. — Не твоє діло, не твій бранець, Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і. поведеш оцього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого і цілого.

— Ба, а мій окуп? — каже Непорадний. — Це мій бранець...

— Добре! Скажи, Тихоне, панові полковникові, що окуп прийде козакові Семенові Непорадному... Тобі, Семене, так краще буде, як возитися з татарином, мов циганові з ведмедем.

— Воно й правда! — заспокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: "воловодитись з ним, годувати, пильнувати"...

— А ще тобі при нагоді голову відріже, — докинув хтось з гурту.

— Ну, прощай, пане аґа! — говорить Семен .татаринові. — Поклонись гарненько твому батечкові... Ось забув, як його величають, та чорт його бери... вже ти на мене сердься... воєнне, знаєш, діло, — говорив Семен з повагою, кланяючись татаринові шапкою. — Та ще спасибі, що ти мені, а не кому іншому дістався.

Усі козаки реготались, аж за боки брались. — Цей татарин для нас важніший, як сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півголосом до діда Панаса. — Полковник наказав мені дістати якогось визначного татарина. Від нього гадає полковник дізнатися дещо про наміри орди...

На те все дивився Павлусь. Він перший раз дивився очима на битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не видавалися йому такі страшні, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуся й маму, не взяли б сестри в полон.

І в нього вступила надія, що козаки відіб'ють ще й тата й сестру... Та коли це буде? Павлусеві бажалось, щоб зараз погнались козаки й розбили татар до решти та освободили полонених.

Про це говорив він до Петра.

— Так не можна, братчику, — говорив Петро. — Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Онисько казав, що татарський кіш невеликий. Вони навантаженими возами недалеко заїдуть до завтра. Здогонимо...

Павлусь заспокоївся. Він приліг біля Петра при ватрі і кріпко заснув.

В козацькому обозі стали вогні пригасати. Усе притихло, хіба вартові перекликалися.

Козаки посхапувалися, як тільки на світ стало заноситися.

Вони помолились і взялися хоронити побитих товаришів. Яма вже відучора була готова.

Позносили козацькі трупи і повкладали рядком.

Кожен прощався з товаришем. Один козак прочитав над трупами молитву і тепер почали складати їх на дно ями так обережно, як мати вкладає скупану дитину в колиску. Голови покривали червоною китайкою. Біля кожного поклали його зброю, перехрестили і почали мовчки засипати землю. Кожний козак вкинув бодай грудку землі.

Тепер стали засипати землею, обкопуючи її довкруги, поки не висипали чималої могили.

Татар ніхто не хоронив, їх трупи залишили вовкам і гайворонам на жир.

З цеї битви добули козаки чимало користи. У татар знайшли багато червінців, талярів, піймали більш сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

А Непорадний водився із своїм татарином, що ледве лазив. Мотуз в'їдався йому в тіло.

Побачив це Недоля.

— Семене, та пусти його до чортової мами. Не маєш кращого діла, як його пильнувати. На базарі його не продаси, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розв'язав йому руки:

— Йди собі, куди хочеш!

Татарин кинувся тепер на останки їди і повилизував усі казанки. Він був знову веселий, як дитина.

— Я лишився б з вами, — каже татарин до Недолі.

— Про мене, лишайся! А чи приймеш християнську віру і відречешся свого Магомеда?

— Хоч би й зараз! — каже татарин: — Бог один...

— Дайте йому, хлопці, зброю і коня татарського.

Татарин радів дуже. Він не надіявся такого кінця і почувався дуже щасливо. Скочив між татарські коні і відшукав зараз свого. Обняв його за, шию і став пестити. Кінь пізнав зараз свого пана.

— А гов, свату, не руш! — кликав Непорадний: — Це моя добича, не дам!

Татарин і не гадав пускати коня. Він вискалив зуби і затиснув кулак.

— Згода! — гукнув Недоля:, — За цього візьми собі два татарські.

— В похід! — командував Недоля: — Просто на татарський кіш!

V

Татарські бранці, що були в коші, зміркували зараз, що воно щось робиться, як лиш почули свиставку, а татарва кинулася до коней та зброї і вийшла з коша. Вони догадувалися, що десь недалеко, мабуть, козаки, і в них блисла надія, що може їх відіб'ють. Вони почули татарський бойовий оклик та зараз і побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягати вози й татарські арби. Татари порозділювали бранців після того, що вони були варті. Дівчат та малих дітей окремо, жінок та козаків теж окремо. Усіх стерегли пильно і не розв'язували їм рук. Гіршу частину добичі вели на мотузках попри коні.

Бідні бранці були страх помучені і мали велику спрагу. Коли татари розклалися кошем, кожен бранець приліг на траві; де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки, босий, в одній свитині, із зв'язаними руками.

Він приліг на траві.

Татари кинули їм, як собакам, якоїсь паляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що сталося з Ганною та Палажкою; не знав, чи

вони живі, чи в неволі. Він волів би, щоб їх убили. На згадку про неволю в нього завмирало серце з болю. Така неволя гірша смерти. А він лежав тут безрадний.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуза, та тим більше; затягав вузол. Даремна праця. Степан обернувся боком, відтак горі спиною і, ніби то жуючи паляницю, почав зубами розмотувати мотуза. На його радість вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового й розмотував зубами вузол. Вкінці почув свої руки свобідними.

Не рухаючися з землі, він вийняв обережно з кишені ножа і найближчому товаришеві розрізав мотуза. Ніж пішов по руках, а вартовий татарин і не догадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці одначе не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в тій хвилині пригнало в кіш кілька татар і стали щось балакати. Від того в коші наче запалило. Татари сідали на вози і почали рушати з місця.

Бранці посхапувалися і гуртом скочили над беріг ріки в комиш. За ними пігнало багато й таких, що не вспіли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що їм лишилося.

Ті, що не вспіли втекти, мусили тепер бігти, мов собаки, попри татарські коні, а хто нездужав, тому зараз відрубували голову, коли нагайкою не могли його підігнати.

За хвилину лишилось тільки потоптане місце, де стояв татарський кіш.

Втікачі сиділи тихо в комиші, боячись промовити й слово. Вони не знали напевно, що сталося. Може ще поганці вернуться? Догадувалися, що була стріча з козаками, та хто побідив?

Настала темна ніч. Довкруги було тихо. Аж тепер рушилися втікачі.

— Не багато либонь наших спасівчан урятувалось, — каже один, зідхнувши.

— От ліпше не говори, — каже Степан, — бо серце ножем краєш. Моїх усіх чи не в полон забрали...

—— А моїх вимордували на очах.

— Боже, Боже! За що ми так терпимо тяжко! — стогнав другий.

— От мовчи, не стогни, а то ще біду накличеш.

— Всі ми на однім коні їдемо, усім дісталося.

— Та, либонь, дехто заховавсь у тернину...

— Хіба дехто з того боку. Ти бачив ясир? А кілько трупів лежало...

— А якби ми так були всі боронилися, таки були, б не дались. У нас було козацтво...

— Говори здоров! Та хто ж сподівався? Це вночі, усе спало...

— Гей, братіки, здійміть з мене мотуза!

— У кого ніж, признавайся!

Знайшовся ніж, і стали розрізувати решту.

— Ах, бодай тебе! Руку мені скалічив...

— А хіба ж я по ночі виджу!

— Братчики, їсти страх хочеться.

— Ходіть напитися води, та за їду вибачайте. Завтра вернемось у нашу Спасівку, то може дещо і знайдемо.

Пішли усі до води. Вода була тепла. Відтак знову в комиш. Посідали в колесо і кожний важко задумався. Не більш, як доба, як кожен був щасливий у своїй хаті, серед любої сім'ї! Те щастя ніколи вже не вернеться.

— Ой, бідний мій синку, що з тобою сталося! — заплакав один: — Не побачать тебе більше мої очі на цім світі...

Кожний, сперши голову на коліна, задрімав. Вже було рано, як втікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комишу і крикнув:

— Наші!

Посхапувалися. На те місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки братчики, .не дайте пропасти!

Втікачі гнали прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопці, — гукав Недоля: — Нагодувати голодних!

Козак добував з торбини, що мав, і подавав.

— Якби вас так передучора Бог приніс, не було б тої халепи, і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо...

В цій хвилині скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — він обійняв батька за шию.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан. — Татари зловили Ганну і маму...

— Маму ні — її татарин вбив, я бачив...

— А мене ж, тату, не пізнаєш? — обзивається Петро. Степан не пізнав зразу, а відтак обійняв старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

— Гей, люди добрі! — гукнув сотник: — Кому воля, бери коня та зброю і приставай до нас. Нам не можна часу тратити.

Небагато спасівчан вернулося додому. Хто сподівався когось із своїх знайти, той і вертався. Інші взяли татарську зброю і пристали до козаків.

До них пристав і Степан. Йому не було до кого вертатися.

Тепер Недоля залишив частину козаків при таборі, а з іншими вибраними пігнав слідом за татарами.

Слід був значний, бо татари їхали возами.

З тими козаками пішов і Степан. Він надіявся віднайти дитину.

Козаки пустилися скоком. Слід показував до берега ріки.

Вже було коло полудня, як передові козаки повідомили, що побачили татарський табор.

Недоля казав напоїти коні й відпочити. Тепер уже татарва не втече.

Попас тривав не довго. Вполудне найкраще нападати, бо татарин лінивий від спеки і неворухливий. Посідали знову на коні й рушили. Татари рушили теж. Їм пильно було до Криму. Козаки їхали підтюпцем.

Недоля послав більшу частину своєї сотні далеко вбік. Вона мала об'їхати колесом і забігти татар збоку. Так і сталося. Козаки наближались з двох боків. Вони бачили табор, як на долоні. Він тягнувся довгим мотузом понад беріг, наче велика гусениця. Вози тягнули воли, а татари їхали на конях боками.

Тепер козаки рушили з усієї сили. Татари побачили їх і зараз загадали отаборитися возами так, як це робили козаки. Почали підганяти воли батогами й заїздити на боки. Але було запізно.

Козаки налетіли на них, як яструби. Татарії не вміли гаразд боронитися. Деякі стали по одному втікати, та тих половили на аркан. Цілий табор з усім награбленим добром дістався в руки козаків. Степан з Петром увихалися поміж: возами, де були бранці. На кількох арбах знайшли кілька спасівських молодиць і парубків.

— А да Ганна? — кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

— Нема її, синочку! — обізвалась одна молодиця. — Ще вчора забрали татари всіх дівчат і малих хлопців і поїхали наперед.

Степан лиш руками сплеснув. Павлусь посумнів. Уся надія пропала...

— Таточку, Петре, просіть пана сотника, хай прикаже здоганяти, ми їх піймемо напевно... Господи, що з Ганною сталося?

Козаки не втратили в цій стрічі нікого.

Недоля загадав спочивати тут довше. Козаки розтаборилися, зарізали кілька волів і почали пекти м'ясо.

Спасівчани, що тут були, порадились і рішили з возами, кіньми і відібраним добром вертатися вранці додому. Степан випросив у сотника, щоб пустив і Петра. З цього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань Андрія, що то є татарська неволя, в яку попала Ганна. Він знав, бо це знала кожна, дитина в Україні, що поганці виробляють із бранцями, що їх продають на базарі. І він уявляв собі, як його любу сестричку татарин веде на мотузі на базар, як її поганці оглядають та торгують, а відтак везуть в далеку турецьку землю, геть за море, і звідти ніколи їй вже не вернутись. Йому збиралось на плач.

— Хіба ж, тату, так її нещасну залишимо без помочі?

—— Так мусить бути, коли не можна, інакше, — каже батько. — От не рви мого серця... Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, то її освободимо.

— А знаєш ти, братіку, де Крим? — відзивається Петро. — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, та й її не видобудемо. Пропало!...

Павлусь затяв зуби і не говорив більше нічого. Вже над вечером надійшла решта козаків з табором. Настала ніч. Козаки полягали спати. Павлусь лежав між батьком і братом, ніби спав. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав тихенько, надягнув на себе кожушину, взяв сумку з сухарями в брата, його дві пістолі, мішочок з кулями й ріжок з порохом, припняв свою шаблю і пішов, несучи своє сідло на голові поміж сплячих козаків просто до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і обережно виїхав помежи ватри вартових козаків у степ. Від'їхавши на

таку віддаль, що його кулею не досягне, він потиснув коня і пігнав скоком.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південний захід. "Там і Крим лежить", думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі запам'ятав. Дідусева наука стала йому в пригоді. "0сь це великий віз, — повторяв собі Павлусь, — а ця зоря над нами показує північ. Ну, напроти неї мусить бути південь". І туди він поїхав.

Коли Степан з Петром .рано прокинулись, Павлуся не було. їх аж заморозило. Вони відразу догадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестри, а звідти напевно не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець з цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде...

VI

Хлопець за ці два дні освоївся із степом і з татарами, а тепер не лякався нічого. В нього ж була шабля й два пістолі, то не те, як він утікав із Спасівки. Тепер він вже між козаками бував у поході і бачив, як татарва б'ється…

Їхав так підтюпцем аж до рана. Тепер натрапив на якусь річку і напоїв коня та дав йому трохи спочити. Сам з‘їв кусок сухаря й поїхав дальше, держачись усе південного заходу.

Коло півдня він дуже знемігся, спати йому хотілося. Муха страшенно кусала, їдучи так, натрапив Павлусь на балку. В балці в найвужчім її заглибленні росли кущі, а з-межи них випливала вода з джерела. Тут був гарний холодок, що аж манив до себе. Павлусь загадав тут спочити до

тої пори, аж трохи перестане палити спека. Він розсідлав коня і припняв його на мотузі до куща. Кінь напився води і почав над потічком пастися. Павлусь з‘їв жменю смаженої в салі каші, напився з джерела води і поклався в холодку на сідлі спати. Якийсь час чув, як кінь хрупав траву, як бриніли комахи в траві, перекликались пільні коники, а далі й заснув твердо.

Прокинувся від того, що сонце вихилилося з-поза високого берега і заглянуло йому в вічі. Він відразу нагадав, де він. Від здорового сну йому весело стало на душі. Він почував у душі певність, що сестру знайде й визволить. Загадав зараз їхати далі, поки ніч настане.

Тепер краще було їхати. І кінь відпочив, і він почувався здоровий і ситий. Вже над вечором доїхав до якоїсь ріки. Вода плила між двома досить стрімкими берегами. Тут і ночувати буде, аби лише пригоже місце знайти. Та як лиш з'явився над берегом, обсіла його хмара комарів, що аж в очі лізли. Від комарів найкраще обігнатися ватрою. Вона й вовка відстрашить, але зате татарина може звабити. Треба б десь так у захисті, щоб не видко. Він узяв коня за поводи, пішов понад беріг і пильно розглядався. Тут натрапив на два високі камені, що стоячи один коло одного, лишали між собою невеличку прогалину. Недалечке тих каменів була відстань від води до берега, де можна було коня попасти. Перед тою прогалиною, що між каменями, ріс високий кущ верболозу. Павлусь аж усміхнувся, побачивши таке гарне місце. Зараз завів коня під беріг і припняв до куща.

Далі побіг на беріг і почав збирати цілими оберемками суху траву й бадилля. Все те скинув з гори в прогалину між каменями. Тепер викресав вогню, запалив віхоть сухої трави й пішов поза верболоз у прогалину. Без того не зважився йти. Він знав, що в таких місцях, гадя буває. Гадюка вдень не страшна. Егеж! Кілька їх сам Павлусь винищив у степу таки ціпком. Та вночі — то вже не те. Вона вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахаря. Павлусь не раз це бачив, а тут знахаря немає.

І справді, коли Павлусь засвітив у прогалині, зашипіла гадюка, втікаючи поміж кущі.

— Вибачай, пані-матко, — говорив стиха Павлусь, — що не дав виспатися. Цим разом поступись гостеві. За це вранці спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів невеличку ватру. Комарів прогнав. Оглядаючи своє леговище, він побачив під берегом печеру і подався туди з віхтем горючої трави. На землі розлазилися малі гаденята. З печери вилетіла сова і трохи не скинула хлопцеві шапки з голови. Випаливши печеру, він приніс сюди своє сідло і лагодився спати.

Тепер він нагадав, що йому хочеться їсти. Він не хотів з‘їдати усіх своїх припасів. Забавляючи себе, він збирав потоптані гаденята і кидав в огонь. Вони на жару вертілися, пухли, а відтак тріскали, аж вогонь розприскувався. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусеві нагадалося, чи не можна б їсти печену гадюку або... жабу. Таки жабу ліпше. В ріці, мабуть, є жаби. Якби лише зловити, бо їсти страх хочеться. Можна б і птицю вбити з пістоля, та тепер ніч. Нічого не поможе, треба пекти жабу. Він узяв жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб справді скочило у воду.

Хлопець поліз у воду і став собі світити, забуваючи на всю небезпеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому вище колін. Була чиста. На споді видко було пісок. Від світла відбивало біле тіло його ніг.

Аж дивиться, а біля нього щось плеснуло по воді. Він стояв, не рухаючися. Трава горіла ясно. З неї відпадали горіючі іскри на воду і тут гасли, шиплячи. Павлусь побачив, як надплила риба. Вона дивилась на Павлусеві білі ноги і, повертаючи хвостом та порушуючи зябрами, почала наближатися но ноги. По дорозі проковтнула вуглик, та зараз і викинула його з рота. Павлусь стояв непорушне. Трава догоряла. Тоді Павлусь запустив блискавкою руку в воду, зловив рибу за голову і вп'ялив пальці в

її зябри. Догоряючу траву пустив на воду, його огорнула пітьма. Лише бачив білу рибу у своїй руці, що пручалась на всі боки.

— Це мабуть краще, як жаба, — подумав Павлусь. — Слава тобі, Господи!

Виліз на беріг і пішов у свою печеру, де вже вогонь став пригасати. Докинув бадилля, полум'я спалахнуло, а Павлусь почав справляти рибу. Він її зарізав ножем, випотрошив і поклав на грань. Відтак обертав її на всі боки, поки не спеклася.

Павлусь не тямив, чи йому щось так смакувало, як оця риба. Тепер помолився, вкрився кожухом і заснув безжурно.

Він прокинувся вранці від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений в подерту, замазану одежу і в татарську шапку. На ногах у нього були постоли, пов'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода. Не було на ньому нічого, що нагадувало б козака. Вся зброя в нього — довгий ніж за поясом.

—— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув і плюнув крізь зуби...

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Таж: це напевно харциз, розбишака, про яких стільки від дідуся наслухався.

Одного разу у Спасівці зловили парубки такого саміського при конях. Він його бачив...

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як у ньому серце затривожилось.

—— Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби, що велять, збирайся.

— Куди ж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе з собою.

Павлусь вхопив миттю пістоль і натягнув курок...

Та заки вспів стрілити, харциз копнув його ногою по руці, і пістоль випав геть з руки.

— А диви, жаба! До пістоля береться!

Харциз одною рукою придержав Павлуся, а другою зв'язав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав. — Я так із страху, ви мене страх налякали... я далебі нічого... я за сестрою шукаю... її татари в ясир взяли. Пустіть, дядечку, пустіть; Бога за вас молитиму, а то я припізнюся.

— Ну, заспокійся! Я тобі дорогу до татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спутав, ти кусати любиш...

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо усміхнувся. Пістолі заткнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня і посадив Павлуся наперед себе.

— Ну, тепер поїдемо до татар!...

— Дядечку, мені болять руки; розв'яжіть, бо зімлію.

— Добре, я тебе розв'яжу, та гляди, якби тобі забаглось втікати або теє, то не прогнівися, а головку тобі скручу, як горобцеві.

Павлусь поглянув на харциза, та аж задеревів. У нього світили очі, мов у вовкулаки.

— Куди ж ви мене везете?

— Тобі кажуть, до татар. Однака наша дорога. Ти за сестрою шукаєш?

—— Авжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як янгол, татари набігли на нашу Спасівку, багато людей піймали й її теж.

— А ти?

— Я втік на татарському коні та по дорозі козаків здибав. Вони відтак розгромили татар і багато наших спасівчан освободили.

— Далеко звідсіля?

— Мабуть, далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте...

— Дядьку! — сказав по хвилі.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, поможіть мені, будь ласка, сестру віднайти і визволити. Велику заслугу в Бога матимете, до того я вам ще гарненько заплачу...

— А в тебе є гроші?

— Є, далебі, є і червінці і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злобно:

— Ну, заспокійся, побачимо...

За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Тож то зрадіє, як сестру викупить і визволить та привезе додому! Харциз відгадав думку хлопця і був певний, що він не втече, а буде його держатися.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що вертались із Киева в Крим.

Було їх не більше, як двадцять людей. Вони сиділи то на конях, то на татарських арбах, навантажених усяким крамом. Воліклися поволі. Вони зараз спостерегли харциза і пристанули.

Харциз, в'їхавши між них, став щось по-татарськи розповідати, показуючи на Павлуся. Його взяли татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його головою і дивились в зуби, достоту так, як роблять купці із скотом на базарі. У Павлуся зродилось лихе прочуття. Він догадувався, що харциз продає його татарам.

Впевнився у своєму почутті, коли татарин виймав, гаманець 'з грішми і став їх числити на руку харцизові, що не злазив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався в степ.

— Дядьку, дядечку, чого мене лишаєте? — кричав Павлусь. Він хотів за ними бігти.

Харциз оглянувся й каже:

— Шукай, дурню, сестри; вони тобі дорогу покажуть.

Павлуся придержав татарин за руку:

— Не втікала, бо зв'язала тебе на мотузок; твій тато спродав мені тебе...

— Який він мені у чорта тато! — кричав сердито Павлусь, а наздогін харцизові гукнув:

— Продав ти мене, Юдо. Бог тебе напевно покарає!

Харциз був дуже вдоволений. Добув без труду коня, сідло з червінцями, та ще й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє, загуляє, аж чортам стане заздро. Він почав співати, аж луна по степу пішла.

Він був такий зайнятий собою та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. Кілька разів із радощів потягнув коня нагайкою і їхав так до вечора. Був голодний. Коли так де-небудь поживитися...

Аж ось побачив ватагу козаків, що над'їхали з протилежного боку. З ними не радо хотів харциз стрінутися, аби часом не трапити на якого знайомого. Про нього недобра слава ходила по Україні. Його знали, як

потурнака, харциза, що зарізав би рідного батька. Чимало було в нього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу в Україну, крав козацькі коні, хлопців та дівчат, де трапилося, і перепродував татарам. Тепер наткнувся він на козаків так нежданo, що нікуди було втекти. Напевно зловлять на аркан або уб'ють з рушниці, а так, то може ще вибрехатися. В Україні не був уже кілька років, змінився з лиця й може ніхто його не пізнає.

Він здійняв шапку і став вигукувати:

— Пугу, пугу!

То була ватага Недолі.

Харциз під'їхав ближче.

— Братики, козаки! Слава Богу, що я з вами стрінувся...

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав та хіба сирою рибою живився, бо й кресива в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, .що-небудь їсти.

— Ну, гарно, — каже Недоля, — будь нашим гостем. Дайте йому що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів та сушеної риби. Він, не злазивши з коня, заїдав, аж тріщало. Козаки почали до нього пильно приглядатись. Особливо Непорадний оглядав його на всі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? — питає Непорадний.

— Татаринові вкрав, прости Боже гріха, — каже харциз, усміхаючись.

— Пане сотнику, — каже Непорадний, — він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме. Харциз поблід.

— Про якого хлопця, — каже, — ви говорите? Я нічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину, — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулось на нього кілька козаків. Його стягнули з коня і зв'язали.

— А дивіть, хлопці, — каже один, — і Петрові пістолі має.

— Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля.

Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопці, нам ночувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припекти його залізом, поки не скаже 'правди.

До харциза наблизився й татарин, що тепер пристав до козаків.

Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

Харциз мовчав.

— Я його знаю, — каже татарин до сотника. — Він потурнак, татарам служить, людей продає. Його звуть Карим. Харциз поблід ще більше, тепер йому амінь.

— Егеж, це той Карий! Його ціла Задніпрянщина знає, жінки дітей ним лякають... Ось ти, небоже, знав, де охорони шукати!..

— Чи ти скажеш вже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля. — Я з тебе шкуру зняти накажу.

— Я продав його татарським крамарям.

— Панове молодці, в сідлі ще заховані є гроші, так як були.

— Панове товариші, — питає Недоля, — зробімо над цим безбожником суд. Він відрікся Христа, пристав до нашого найтяжчого ворога, зраджував братів своїх, продавав християнські діти поганцям. Що йому за це зробити?

— Смерть! — гукали козаки.

Вони готові були кинутися на нього й розірвати на шматки.

—— Чуєш, Гусейне, — каже Недоля до татарина, — візьми його і скарай на голову.

Татарин махнув ножем і відрізав голову харцизові. Тоді взяв Карого за ногу й поволік у степ.

Проклін Павлусів здійснився.

VII

Павлусь заспокоївся. Він сидів на татарській арбі, підігнувши коліна під бороду і задумався, що йому тепер робити. Татарин підсунув йому кусок паляниці й кухоль молока. Павлусь був дуже голодний. Він з‘їв паляницю і випив молоко, не знаючи, що воно кобиляче.

"Може воно так ліпше", подумав Павлусь, "що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то може й сестру легше знайду".

— А куди ви їдете? — осмілився запитати Павлусь.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами. Як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видавались Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабили. Це були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм подобався. За кілька днів він освоївся з таким життям. Помагав татарам у всьому і вчився запопадливо татарської мови. Він був понятливий, і татари не могли надивуватись тому. Інші бранці були якісь неприступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послугувався ними в розмові.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший татарин із сивою бородою.

— А куди мені втікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я й не знав, що між вами такі добрячі люди бувають...

— Ми купці. Ти лишися з нами, прийми нашу віру.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба ж між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш виректися хреста, плюнути на нього.

Павлусь плюнув би татаринові в очі за таку зневагу християнської віри.

— Я насамперед хочу вивчити вашу мову, а це потім...

— Добре, добре!— говорив татарин — Коли станеш мослемом, то й вільний будеш, а потому можеш до великої почести у нас дійти... ти гарний хлопець. Не один з ваших був у нас великим везиром у падишаха в Царгороді...

— А що це падишах?

— Не знаєш? То цар турецький, дуже великий пан, знаєш?

— Того не знаю. У нас в Україні немає царів, а є гетьман, а на Січі кошовий отаман...

— То ще більший. Вашого гетьмана, можуть скинути і вибрати другого. А в нас не так. У нас хто вродиться падишахом чи ханом, то вже й до смерти ним буде...

— А кілько ви за мене заплатили тій собаці? — питає іншим разом татарина.

— Двадцять золотих.

— Ов, так мало! — каже Павлусь, сміючись.

— — А ти вартий більше?

— Я був би вам дав за себе вдесятеро стільки.

— Хіба ж у тебе є гроші?

— Тепер нема, але були в сідлі; той собака харциз забрав разом із конем.

— Чому ти нам не сказав цього? Ми були б відбили...

— Може, я колись з ним стрінуся... Як він зветься?

—— Ми його звемо Карим.

— А чи у вас, татарів, продають теж?

— Ні, не можна людей своєї віри продавати; за це велика кара.

— От бачите, а він свою віру продав...

— Він не має віри. Ми знаємо його. Він з нами торгує .

"Такі то й ви", подумав Павлусь, "що з злодіями крамарюєте!".

Павлусь побоювався, що його теж продадуть в Криму на базарі і запитав раз про те татарина.

— Добрих хлопців ніхто не продає, а держить собі.

Павлусь не хотів з цими купцями розставатися. Він гадав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так і сестру відшукає.

Дорога до Криму тривала дуже довго. Навантажені арби воліклись поволі, а вже кожна переправа через ріку була дуже тяжка. За той час Павлусь підучився татарської мови настільки, що розумів, коли до нього говорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець показувався до всього охочий і щирий і сповняв усі роботи справно.

Татари були з нього раді й були певні, що він збусурманиться. Хлопець був супроти них наївний, розказував їм просто, що його питали. Він розказував їм, як татари зруйнували Спасівку, як він утікав, та й як потім козаки розгромили татар. Одного лише не сказав і це заховав собі на дні душі, що він їде в Крим, щоб рятувати сестру з полону. Коли б не те, він вже давно втік би, не надумуючись, бо мав до цього багато нагоди.

Татарів навіть це дивувало, коли раз стрінули в степу чумацьку валку, Павлусь розмовляв з чумаками, але не просив, щоб його викупили та взяли додому. Під час дороги Павлусь пильно придивлявся, куди їхали. Старався запам'ятати кожну річку, кожний брід і все те, по чому цю дорогу можна б пізнати. Так, заїхали аж до Перекопу. Павлусь побачив уперше море, і в нього сильніше забилось серце.

Тепер зачиналася Татарщина. Зараз за Перекопом побачив перші татарські улуси. Які ж вони були неподібні до українських сіл! Чужина аж била в вічі. Павлусеві тепер стало лячно. Поки ще бачив степ, йому здавалося, що він дома. Тепер ні сліду по Україні. Його звичайна відвага кудись пропала; йому стало моторошно.

Переїхали кілька улусів. Ватага й тут тягнулася поволі. Татари виходили й придивлялися до них, а дехто розпитувався за своїх знайомих, що пішли загоном по Україні.

Та купці не знали, що на те сказати; вони ні з ким не бачилися.

Нарешті стали в селі Коджамбаку, де була їхня оселя. Сулейман-ефенді, той старий із сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже багатий татарський купець. Він вів широку торгівлю між Царгородом та всіми надморськими містами й Україною. Свої головні склади мав саме в

Коджамбаку. Тому оселя виглядала, як мале містечко. Стояли тут рядком кам'яні доми, звичайні і поверхові, були шопи на вози й коні, склади з крамом, а при однім боці стояв великий поверховий дім, де мешкав Сулейман. Той дім припирав до великого городу. Всі ті будівлі були оточені густим частоколом, а в ньому двоє воріт одні проти одних.

Коли Павлусь в'їхав на той майдан, то йому аж у голові закрутилося. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди багато людей. Досі здавалося Павлусеві, що татарва то найчорніші люди на світі. Тепер побачив губатих чорномазів з Африки, що звивались, як чортяки, їх Павлусь найбільше боявся.

Сулейман приїхав на своїй арбі, де й Павлусь сидів, під самий рундук дому. Звідси повиходила служба і почали низько кланятися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його син Мустафа, що в неприявності батька завідував його цілим майном.

Коли звіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуся:

— Хто це?

— Цього хлопця привожу тобі на гостинця, я його купив. Поклонись твому новому ланові, — сказав Сулейман до Павлуся: — Будь слухняний, як і досі, і буде тобі добре.

Павлусь здійняв шапку і вклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татаринові, цей взяв Павлуся за руку й повів між челядь.

Челядь мешкала нанизу. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна нагорі були прислонені густою дерев'яною решіткою.

Вийшовши до челядної, Павлусь не знав, що з собою робити. Прийшов найстарший між слугами і почав його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по-українському.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, що цей татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув татарин і вийшов. До Павлуся приступив один невільник українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є.

— Та за що має мене бити? Хіба я йому що зробив?..

—— Тут б'ють, хоч і нема за що. Він бач потурнак, та хто його запитає про Україну, він дуже соромиться, бо совість гризне, шо покинув Христа і збусурменився. Тому він і злющий такий на нашого брата, як пес, гірш татарина.

— Та давно тут живете, дядьку?

— Років п'ять, небоже! — він охнув.

— Тут важко жити?

— Сказано, неволя. Та тут ще рай проти того, що в інших. Старий Сулейман добрий чоловік, та його часто нема дома, Мустафа гордий і ненавидить нашу віру, а цей потурнак Ібрагім то сам чорт.

— Не пробували втекти?

Невільник усміхнувся сумно.

— Заки добіжиш до Перекопу, то з п'ять раз зловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть, а все виб'ють так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато людей звідси втікає...

— Бо тут і багато є хрещеного народу, то декому й удається втекти.

— Як ви, дядьку, зветесь?

— Остап Швидкий.

В тій хвилині вбіг до челядної чорномазий невільник і покликав Павлуся до пана. Павлусь пішов за ним нагору і вступив до світлиці. Вона була простора й мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, вкриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. Стіни були помальовані червоною, синьою та жовтою барвою квітами та лініями. На підвищенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик; на ньому запікалася велика люлька, з якої Мустафа потягав цілі клуби диму, а далі лежали різні ласощі. Павлусь здійняв шапку і вклонився.

— Приведи перекладача, — каже Мустафа до слуги.

— Не треба, — каже Павлусь, — я знаю по-вашому.

—— Так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звуть.

— Ні, тебе так звали. Тепер ти зватимешся Гусейном.

— Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри...

—— Дурень ти! Не прийняв, так приймеш...

— Ні, не прийму і моєї християнської не покину.

— Як приймеш нашу, будеш свобідний.

— Не хочу, ні за що в світі.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повішайте, то ні. По що мені опісля в пеклі горіти...

—— Кажу тобі, що свобідний будеш...

— Я й так буду свобідний, як захочу...

— А то як?

— Втечу та й годі.

Мустафа засміявся.

— А знаєш ти, що в нас втікачам роблять?

—— Знаю, повісять. А як не зловлять, то таки пропало.

— Я хотів тебе взяти до покоїв за козачка.

— Беріть, де хочете. Я доти буду добрий, поки мені буде добре...

Павлусь навчився балакати з татарами просто й одверто. Та це не подобалося Мустафі. Він зморщив брови і сказав:

—— Ти, хлопче, зухвалий; як ти до мене відзиваєшся?

—— Хіба ж ви не людина?

Мустафа плеснув у долоні.

Ввійшов потурнак наставник.

— Цього зухвалого джавра випарити і до конюхів дати!

Потурнак схопив Павлуся за руку й повів наниз.

— У тебе, хлопче, загострий язик; гляди, щоб не врізали... На долині в челядній вибили Павлуся так, що аж кров текла із спини. Хлопцеві текли сльози з очей, але закусив губи до крови і не видав ні одного стону. Він сів на землі і трясся всім тілом. Ось попався... Думав собі, що буде цілком інакше, а воно он як. До нього приступив земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

— Нічого. Підмовляв мене на бусурменську віру, та я не хотів... Я говорив з ним, як з людиною, а то звір.

— З ними не можна просто балакати, як з нашим братом; з ним треба хитрити, низько кланятись... Що ж ти сказав?

— Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

— Дурень ти! Хто так говорить? Тобі треба було показувати покірного, тебе лишили б у горницях на послугах...

— Не хочу, — каже Павлусь. — Найліпше коло коней ходити.

— Куди ж тебе призначив?

— До конюхів...

— Не гадай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім, то янгол. Там найтяжче...

Остап здійняв з Павлуся сорочку і помастив якоюсь мастю його рани від нагайки.

— Ти, братику, зле зробив, там тебе замучать.

— Але ж я першої ночі втечу, — відповів Павлусь. — Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вб'ють або продадуть першому ліпшому татаринові. Ти слухай, будь покірний, то пан тобі простить... Ти вижидай кращої пори.

— Аж до смерти...

— Ні, не до смерти. Тут можуть леда день набігти запорожці! От такої хвилини всі християнські бранці ждуть, як спасения. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядьку, де тут й Криму може бути моя сестра? Її цього літа полонили татари...

— Кілька їй років?

— Тринадцять буде.

— А гарна вона? ,

— Як мальована.

Остап почав хитати головою.

— Ледви, чи ти її найдеш. Тут продають дівчат з рук до рук. На усіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то й у Туреччину за море вивозять. А тих базарів тут багато, багато...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба багато грошей...

— Я їх не маю...

Розмова перервалася, бо саме ввійшов в челядну Ібрагім потурнак і велів Павлусеві збиратися в степ до табунів. Павлусь успів лише обмінятися очима з земляком. Вийшов перед дворище. Тут стояв татарин на коні. Павлусеві вказав коня і велів сідати охляп без сідла. Той татарин не знав української мови і не говорив ні слова.

Павлусь оглянув цілу оселю. Хоч і дуже боліла спина, та він дивився на татар згорда.

"Допоможи мені, Господи Спасе і свята Покрово, визволитися та козаком стати! Усі ці шаласи я з димом пущу і з землею зрівняю".

Павлусь, їдучи майданом, здійняв шапку і став молитися.

Коли виїхали в степ, він важко задумався над тим, що довідався від земляка. Він втратив надію на те, щоб визволити сестру.

Старшина над конюхами був уже старший літами татарин. Він зараз догадався, що Павлусь щось дуже провинився, коли його сюди послали.

Перше привітання його було таке, що він ударив його долонею по спині. Спина заболіла так, що Павлусь аж крикнув з болю.

— Дай йому спокій, Муйо! — каже татарин, що його сюди привів. — Його що лиш вибили...

— Тут іще не так виб'ють, як буде неслухняний...

Павлуся заставили доїти кобили, робити каймак (сир) та кумис (горілку з кобилячого молока). Не було йому спочинку від світу до ночі. Та Павлусь робив своє діло, слухаючи у всім Муя. Биття він боявся, мов вогню. Так тривало три тижні.

Тепер післав його Муйо пасти табун. Це вже була легша робота і більше свободи.

Павлусь любив коні.

Як лиш дістався сюди, став придумувати спосіб утечі. Коня вже вибрав. Приготовлявся до втечі, помалу і з розмислом. Він почав обкрадати товаришів конюхів. В одного вкрав ножа, в другого сумку на харч, в третього узденицю. Все це ховав ніччю в дуплаве старе дерево. А що покірний, слухняний, усім служив охоче, то й ніхто його не підозрівав.

Павлусь усе думав про те, чого йому в дорозі буде треба, і зараз для себе ховав.

Одного дня виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун. Він пізнав зараз Павлуся і прикликав його до себе.

— Добре тобі тут?

— Добре, дуже добре.

— А спина загоїлась?

— Ні знаку нема.

— То навчило тебе бути покірним?

—— Навчило.

Муйо признав, що Павло (так його тепер прозвали) дуже добрий хлопець і слухняний.

— Позавтра вернешся до покоїв...

— Як прикажете.

А собі подумав Павлусь: "Чорта лисого швидше побачиш, як мене в покоях".

Інші невільники дуже завидували Павлусеві.

Мустафа застав при конях великий порядок. Похвалив усіх і нагородив Муя.

Настала ніч.

Павлусь не хотів довше відкладати утечі. "Або втечу і вернусь сюди з козаками й усі ті шатра поперевертаю, або мене зловлять і повісять. Довше в такім жити не можу, а бідної Ганнусі, мабуть, таки не відшукаю, пасучи табуни або послугуючи татаринові у дворищі".

Коли всі позасипляли, Павлусь повиймав накрадене добро з дупла, натягнув кожушину, перевісив сумку з паляницями через плече, узяв сідло і пішов між коні.

Свого вибраного ще з вечора припняв на мотузі. Тепер осідлав його, перехрестився й рушив на північ до Перекопу.

Павлусь набрав досвіду. Він знав, як зловити в ріці рибу, як застрілити з лука птицю; а ще знав, що це харциз і як його треба стерегтися.

Коли б тільки за Перекіп, а там уже степ. А в степу може й козаків зустрінути. А ні, то навпростець на Січ Запорозьку... Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він виминав татарські села і їхав навмання степом.

Коли розвиднілось, годі було хлопцеві не стрінути татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і запитався, куди він їде, та Павлусь вимовлявся, що його послали за орудкою і він має вертатись зараз. Його не спиняли.

Та трапився татарин, що не повірив. Він пізнав Сулейманового коня. Павлусь назвав інакше улус, звідки ніби то виїздив. Татарин зв'язав йому руки й повів прямо в Коджамбак, де надіявся на нагороду за пійманого втікача.

Павлуоь знав, що його жде. Йому стало жаль молодого життя, та дарма, така вже козацька доля. Про це він багато наслухався від покійного дідуся. Він теж козацька дитина і не ліпший від інших. Як гинути, то й гинути.

Павлусь був гордий з того, що він хоч такий ще молодий, а зазнає козацької слави. Його певно посадять на паль. Та він піде сміло на

смерть з козацькою піснею на устах. Ворог напевно не побачить його плачу. Та він ще погано вилає усіх татар і їхнього Магомеда. Тож то татари лютитимуться, як він, заки йому відрубають голову, гукне на все горло: "Ви всі свинячі пута, а ваш Магомед то ціла свиня!" Павлусеві стало від цього смішно і він справді засміявся вголос.

— Чого ти смієшся? — питає татарин.

— Хіба ж не можна?

— Ти певно не знаєш, що тебе жде.

Павлусеві мелькнула спасенна думка. Він відповів:

— Як відрубають голову, то не одну, а дві.

—— А то як? Хіба в тебе дві голови?

— В мене одна, а в тебе друга, то, отже, дві...

— Хіба ж мені за що?

—— Побачиш. Ти сподіваєшся заплати за втікача?

— Егеж. Сулейман-ефенді багатий чоловік і заплатить добре.

—— Так, як усе?

—— Так, як усе.

—— Коли бо ні. Цим разом або голову втне, або вибатожити повелить...

— Тобі б язик врізати за твою дурну балачку, — сердився татарин.

— Та не сердься, бо я правду кажу. Та одне тебе спитаю: чи ти мене пустиш їхати, куди я пустився?

— Ні.

—— Значить: приведеш мене до дому Сулеймана?

— Так!

— Ну, добре, мені вже тепер нікуди їхати, а просто додому.

— А хіба ж ти не втікав в Україну?

— Ні! Мене послав пан по знахаря. В степу знахар славний живе. Я знаю його печеру. У мого пана син недоліток занедужав; що й робили, нічого не помагає. Так бранці переповіли панові про нашого знахаря. А він мені дідусем по мамі приходиться. Так пан Мустафа кличе мене, гладить по голові та й каже "Їдь по того славного чоловіка, бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїжджає сюди. Я його золотом обсиплю, як він поможе. Коли не привезеш, каже, то твоя смерть". Тепер хай буде тому смерть, що мені не дав доїхати. Ну! Мустафа-ефенді гарненько тобі подякує...

— А ти певно брешеш...

— Незадовго побачиш, чи брешу, їдьмо скорше... Татаринові стало страшно. Він знав, що Мустафа гострий чоловік і жартів не знає. Тепер ще Павлусь став поспішати.

— Чому ти мені відразу цього не сказав?

"Бо мені самому таке на гадку не прийшло", подумав собі Павлусь, а голосно каже:

— Тепер можу тобі сказати усе. У нас так: їдеш по знахаря для хворого, то не оглядайся позад себе, ані не кажи нікому, уди їдеш, а то вся знахарева сила пропала і хворому не поможе. Ік прийдеш до знахаря, так він зараз тебе питає: "А не оглядався позад себе? Не казав нікому, куди їдеш?" Ти скажеш правду, то він і вусом не моргне і не поїде. А коли ти оглядався або сказав, а збрешеш, то він поїде, але не вилікує. Тому я тепер до знахаря не поїду, бо коли б збрехав і він приїхав, а не поміг, то Мустафа-ефенді йому голову відрубати накаже; а мені його шкода, бо кажу тобі, він мені дідусем приходиться і славний знахар. Їому 150 років зроду. Борода в нього по саму землю, а вії такі, що ціле лице заслоняють. Казала моя покійна бабуся, царство їй небесне, що він вродився з зубами, з оселедцем і з вусами.

— А як той знахар називається?

— От цікавий! Сказати б тобі ще, де він живе? Вибачай. Не можу Проте, не радив би я вашому братові до нього заходити. Він з чортякою побратаний і все має кілька чортенят на послугах, за чурів значить. Так коли до нього наблизиться хто нехрещений, то йому зараз зірвуть голову, а тулуб з душею в пекло понесуть.

— То він татар не може лікувати, як так...

— Тож бо й є, що він лікує усіх, і татар і скотів... лиш не в своїй печері, а дома в недужого... Та чого ми стали?

— Я розв'яжу тобі руки...

— О, ні, вибачай, я ще хочу жити! Як вернусь ні з чим, то Мустафа звелить мені голову відрубати; хай рубає тобі, а не мені, розв'язати себе не дам...

Павлусь стиснув коня ногами і почав утікати. Татарин таки налякався. Він Павлуся таки придержав і розтяв ножем мотуза.

— Еге, татарине, я без тебе не лишуся. Ти мусиш поїхати зо мною до мого пана і все гарненько розповісти, бо мені не повірять.

Татарин хотів утікати, але Павлусь ухопив його коня за поводи. Татарин закляв люто і вийняв ножа.

— Хочеш мене зарізати? Добре. Мені все одно. Заріжеш ти, то не відрубають голови. Мені з головою краще вмирати. Та це тобі не поможе. Кінь мій побіжить додому, за мною почнуть шукати й уся правда вийде наверх, бо мій пан мене любить за те, що я так скоро вивчився татарської мови, та ще до вас пристану геть! Ну, ріж!

Павлусь пустив поводи і наставив шию. Того лише татарин ждав. Він завернув коня і почав щосили втікати. Павлусь став за ним гнати і кричав:

— Агов, чортів сину, пожди!...

"Ну, слава Богові, одв'язався. Тепер мені до табуна вертатись, бо цей диявол задалеко мене завів. Я знаю, що в татар менше карають, як бранець сам вернеться. Моя казка про знахаря була добра. Геть татаринові голову замакітрив. Попробую колись удруге, може вдасться. Та й ще не на коні мені втікати, а пішки бур'янами".

Павлусь вернувся до табуна над вечором.

Коли Мустафі донесли про втечу Павлуся та ще про крадіж найкращого коня, він зараз розіслав гінців і назначив таку кару: сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, так продати його першому стрічному татаринові. Але Павлусь вернувся сам. Про це повідомили Мустафу і він перемінив свій засуд на двадцять дротянок і

продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, щоб їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали, він ні трохи не злякався. Він був певний, що свята Покрова й тут його заступить.

Якби й нічого не сталося, Павлусь заснув міцнимі сном...

На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім; а в нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і став невільникам пояснювати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його зразу на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив йому на двадцять.

Мстафа-ефенді відчинив вікно і придивлявся, чи його засуд буде виконаний та яке зробить враження на невільників.

В тій хвилині в'їхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька багато вдягнених слуг. Усі розступились. Він заїхав усередину й проголосив співучим, трохи гугнавим, голосом:

—— Слухайте, невірні джаври! Мій пан, ханський Девлет-ґірей Ібрагім і улюбленець — нехай йому Аллах дасть довгий вік, — звелів у своїй ласкавості запитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милости Девлет-ґірея, славний лицар Мустафа-ага, що того літа ходив з загоном воювати невірних на Україну для слави Аллаха і його пророка Магомеда. Хто виявить його місце, стане достойний його ласки й нагороди його милости. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його повісять.

Один татарин взявся ознайомити те саме по-українськи. Тоді Павлусь виступив перед муллу і сказав по-татарски:

— Я знаю, де перебуває твій пан. Мулла подивився згірдливо на Павлуся.

— Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Ібрагім потурнак, зігнувшись у три погибелі перед муллою, потвердив, що Павлуся привезли цього літа.

— Так? Ну, говори! А як збрешеш одне слово, то вріжу тобі язика.

— Не тобі скажу, а твому панові.

Мулла закусив губи.

— Цього невільника забираю зараз до його милости Девлет-ґірея Ібрагіма. Від тепер він під моєю рукою.

Усі невільники ахнули. Вони раділи, що Павлуся минула кара.

— Сідай на коня і їдь зо мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер велиш бити, чи аж вернуся від його милости?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засміявся йому в вічі. Він знав, що тепер над ним могуча рука Девлет-ґірея і його тепер ніхто не сміє торкнути.

VIII

Девлет-ґірей Ібрагім мешкав у столиці кримського хана в Бахчісараї. З Коджамбаку треба було їхати туди яких три дні. За час тої дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі.

Спершу він дуже радів, що викрутився від строгої кари, і тепер почувався зовсім безпечний. Цю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоб відшукати й освободити сестру. Він уложив собі цілий план. Знав добре, що Мустафа-ага певно живий у полковника і що його знайдуть, як лиш покаже їм дорогу. За це відкриття може надіятися великої нагороди, а навіть свободи, а тоді вернеться разом із сестрою в Україну. Він і не думав про те, щоб без сестри вертатися й вірив, що йому Бог поможе сестру відшукати.

Коли наблизився до Бахчісараю, побачив щось таке, чого дотепер йому не довелось на очі бачити. Здалека від сходу сонця ясніло щось високе з білими плямами на вершку.

— Що це таке? — спитав Павлусь у мулли.

— Це гори.

Павлусь не зрозумів, бо такого татарського слова ще не чував. Він не допитувався більше. Це пояснив йому інший татарин, що знав українську мову. Павлусь з роду гір не бачив. Йому стало лячно.

— Хіба ж: ми туди поїдемо?

— Ні, Бахчісарай перед горами.

І справді перед ними лежало місто, столиця татарського хана. Про нього він чув від дідуся і рад був, що його побачить. Дворище Девлет-ґірея лежало по тім боці міста. І випало їхати довгими вузькими

вуличками. Домівки великі, оточені високим муром, вкриті червоним або зеленим череп'ям. Поміж дворищами густі садки, з яких під цю пору опадало листя.

По дорозі стрічали піших і кінних татар. Вони кланялися муллі і вступалися з дороги.

Заїхали в дворище Девлет-ґірея. Воно дуже подобало на оселю Сулеймана. Служба вже повідомила Девлет-ґірея, що мулла вертається з якимсь молодим джавром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, щоб зараз перед нього явився.

Служба забрала від них коні, і мулла повів Павлуся нагору до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі б'є. Салем алейкум!

Мулла вклонився низько головою, відтак приложив руку до чола, загнув нею в повітрю лук до грудей і звідси зробив рукою низький поклін.

— Вітай, добрий мулло! Що приносиш? Алейкум салем!

— Цей молодий джавр, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбаку, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського перекладача! — заговорив Девлет-ґірей до чорного слуги.

За той час Павлусь міг придивитись до Девлет-ґірея. Це був хлоп дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

— Не треба, пане, перекладача — обізвався сміло Павлусь і вклонився низько по-татарськи Девлет-ґірееві: — Я сам вмію по-татарськи розмовитись...

— Ти ж недавно між нами...

— Недавно, а ваша мова мені подобалась.

— Гарний з тебе хлопець... Тобі й віра наша сподобається, як між нами лишишся, а тоді жде тебе гарна будучність. "Собача ваша віра!" подумав Павлусь.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди, як твої слова будуть правдиві, жде тебе велика нагорода, але як збрешеш, то хай тебе Аллах...

— Я скажу правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я бачив на вічі Мустафу-агу в бою, але що відтак з ним сталося, це знає моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що йому аж страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Ні, ні, вона все бачила... Якби її лиш знайти. Вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками... Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганнуся...

— Яка Ганнуся?

— Сестра моя, Ганнуся. Накажи її відшукати, вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-ґірея і сказав усе, задержуючи собі одне, що могло спасти сестру.

Девлет-ґірей подобрів. Він казав прикликати свого завідувача.

— Слухай! — каже йому. — Випитай цього молодого джавра про його сестру і зараз мені її вишукай між бранцями. Якби її не було в Кримі, то спровадити її за всяку ціну, хоч би з кінця світу.

Завідувач почав випитувати Павлуся про Ганну, про її літа, зріст, волосся.

Павлусь розказав так, наче б образ малював.

— Мулло! — каже Девлет-ґірей, — візьми цього малого до гостиної, щоб йому нічого не бракувало...

Павлусь влонився в пояс Девлет-ґірееві і пішов за муллою до гостиної.

— Чи відшукають її? — питає муллу.

Йому треба було до повного щастя ще й певності, що сестра найдеться.

— Наказ мойого пана це закон, — каже мулла. — Вони її найдуть, де б вона не була. З самого Царгороду її спровадять. Мій пан має велике слово не лиш у нашого хана, але й у самого падишаха. Щасливий ти, хлопче, що під таку сильну руку дістався. Та як ти сказав неправду... знаєш? Тобі язик відітнуть. Мій пан усіх брехунів і клеветників так карає.

— Мене так не покарає, хай лиш сестра найдеться. Лишившися сам у світлиці, вистеленій м'якими турецькими коврами, впав навколішки і став молитися:

"Боже наш! Я бачу Твою руку в усім. Я бідний невільник пустився навмання, бачачи у цім ціле моє спасения. Ти вдержав мене й завернув, та це мені вийшло на добре. Мали мене нагайками вибити, та Твоя могутня рука врятувала мене. Чи гадав я, куди мене Твоє святе Провидіння заведе? Боже, Боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допомоги мені! В Тобі ціла моя надія!"

Павлусь заспівав собі перший раз, як утік із Спасівки, "Під Твою милость!".

Тепер жилось йому дуже добре. Йому дали повну свободу. Виходив, коли хотів, до міста, їздив на коні, стріляв з лука та з рушниці. Був веселий, і за це його всі полюбили. Девлет-ґірей казав йому видати гарну одежу, і тепер годі було в ньому пізнати того обідраного невільника, кінського пастуха.

ДевлеТ-ґірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що вернулись із походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була битва з козаками і там пропав його син одинак. Більше татари не вміли сказати.

Девлет-ґірей і Павлусь побоювалися тепер одного: а як дівчини не знайдуть?

У такій непевності жили три тижні. Аж одної п'ятниці рано, коли татари молилися в мечеті і з ними був сам Девлет-ґірей, появився в його дворищі на запіненому коні гонець із вісткою, що дівчину знайшли й везуть на татарській арбі.

Молитви не вільно було переривати, то ж ждали всі, поки Девлет-ґірей не вернеться.

Гонець розповів, що дівчину найшли в Анатолії, в прибережнім городі Криму, її мали вивезти до Царгороду для якогось турецького баші, та що її вже тоді захопили, як мала сідати на турецьке судно з іншими бранцями.

— Слава нехай буде Аллахові! — проговорив Девлет-ґірей, підносячи руки й очі вгору.

— Слава ж Тобі, Господи! — сказав Павлусь, зняв шапку і перехрестився.

Татари поглянули на нього люто, та перед очима Девлет-ґірея не посміли йому нічого казати.

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись. — Дозволь мені поїхати назустріч сестрі. Моє серце так стужилось за нею... Дозволь мені, прошу...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого, — каже до гінця, — проведи хлопця назустріч.

Зараз вивели осідлані коні. Павлусь скочив на коня, як птах і, вклонившись Девлет-ґірееві, поїхав. В ньому серце скакало з радости.

А старий татарин, дивлячись на нього, подумав собі: "Славна й лицарська кров пливе в цьому хлопцеві! Коли б його Аллах просвітив та до нашої правовірної віри привернув, придбав би собі іслам славного лицаря й оборонця".

Павлусь так чвалував на коні, що втомлений їздою гонець ледве його здогонив.

Вже було коло полудня, як побачили здалека ватагу татар.

— Це вони! — сказав гонець...

—— Чи ця дівчина знає, що я тут є!

— Я й сам не знаю, хто ти є? Велів вельможний Девлет-ґірей вишукати й привезти таку дівчину, то ми й зробили.

— Я тобі скажу: я її рідний брат, — вимовив Павлусь, а сльози радости покотились у нього горохом. Раз лише мелькнуло йому в голову: "А може це не вона?". Та зараз відігнав від себе цю думку і почвалав щосили.

Наблизились до ватаги.

Павлусь мало очей не видивив, так шукав межи юрбою Ганнусю. Її не було видко. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був укритий плахтою.

Павлусь став біля воза, задержав його і миттю скочив з коня. Татари побачивши так по-панськи вдягненого хлопця, не противилися.

— Ганнусю! Ганнусенько! Чи жива ти, чи здорова?

На цей клич Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосі брата та, побачивши його в татарському вбранню, не пізнала, лиш очі вирячила.

— Ганнусю, сестричко! Хіба ж мене не пізнаєш? Братка свого, Павлуся?

Ганна закричала не своїм голосом, і зомліла.

Татарка кинулась її рятувати, як знала. Винесла її з воза і поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одежу.

— Ганнусю, голубко, та що бо ти? Я стільки світу обійшов, заки тебе відшукав; отямся! — говорив Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити й цілувати.

Татарка принесла води й покропила Ганнусю. Вона відкрила очі.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Вставай, Ганнусю, поїдемо. Мені з тобою багато говорити...

Ганна підвелася й сіла, розглядаючись боязко по татарах, що її окружили.

— Що тобі сталося?

— Утома, братку. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого-небудь побачити... Звідкіля ти взявся тут?..

— Ну, опісля розкажу... Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже не багато, хоч мені цілий час толочили в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, як не хотіла вчитися...

— Тепер не будуть... Слухай... Так чого ми ждемо? Їдьмо... Тобі може на коні було б краще...

— Ой, так, так, Павлусю! — закликала Ганна, аж у руки плеснула. — Я вже так давно на коні їздила...

— Дати їй коня! — наказав Павлусь!

Один татарин привів їй тарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого.

Тепер їхали один поруч одного. Татарці було це не по нутру. Їй здавалося, що везе значну особу, жінку, що на неї не сміє вітрець подути; а вона, як простий татарський хлопець, на коні гарцює.

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні!

— Чи тато живі?

— Живі, і Петра знайшов між козаками.

— Де ж вони тепер?

— В степу, пішли з козаками... Я втік від них ніччю та й попав сюди, щоб тебе знайти...

— То ми вже свобідні?

— Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-ґірей Ібрагім шукає свого сина Мустафу. То знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу зловив на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів його відвести лубенському полковникові. Пам'ятай, сестро! Ти показуй, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на перекладача. Я тобі лиш тому кажу, щоб ти знала. Може бути, що на перекладача покличуть не мене, а когось іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля.

Заки доїхали до ґіреєвого дворища, розказав їй Павлусь усе, що пережив від тої хвилини, як вони почули церковні дзвони, як напали на село татари та її вхопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворности.

Павлусь одного лиш боявся, але цього Ганні не сказав, щоб її не лякати.

Якби так лубенському полковникові впало на думку втопити Мустафу або голову йому відрубати, тоді й їм було б амінь.

Ганна хотіла розповісти Павлусеві свої пригоди, та вже часу не стало. Вони побачили дворище і, полишаючи татарську ватагу, почвалували наперед.

Татари погнали за ними, полишаючи арбу з татаркою. Вона верещала за ними, та це нічого не помогло. Мусила сама взяти віжки в руки й поганяти.

Девлет-ґірей стояв на ґалерії і вижидав гостей. Павлусь зняв шапку і став здалека до нього вимахувати.

— Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, — говорив ґірей до свого завідувача. Молоді позіскакували з коней і пішли до світлиці. Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутній лицарю Девлет-ґірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра; вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

Девлет-ґірей почав її випитувати по-татарськи. Ганна оглянулась на брата, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся. Павлусь став її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

— Добре! — каже Девлет-ґірей. — Я зараз посилаю послів з багатим окупом до лубенського полковника, а за той час ви будете моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика нагорода, коли ж... — він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати.

— Та тепер житимете трохи по-нашому. Дівчина піде між жінок до гарему. Не годиться і закон не велить, щоб дівчина в цьому віці ходила з відкритим лицем та й балакала хоч би з братом.

Павлусь і Ганна подивились одне на одного з жалем, що їх розлучали знову.

— Хіба ж не можна нам і слова промовити одне до одного хоч би через заслону? — заговорив Павлусь. Він чув, як його корч за горло хапає...

— Можна, але здалека...

Розійшлися. ЇЇ повели між жіноцтво, Павлусь пішов до своєї кімнати, щасливий тим, що йому Бог дозволив дожити:

IX

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як в Україні, що дерева все ще зеленіли, хоч деколи й холодніше було. Та він, сердешний, забув рахубу часу й не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були. Він ходив з хлопцями колядувати, возився саночками, а тепер і не вгадає, коли свято...

Те саме думала й Ганна, їй теж весело було, як внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої...

Вона вже привикла до гаремового життя. Ой, наплакалась вона, наплакалась...

Павлусь непокоївся, чи посольство Девлет-ґірея найде ще Мустафу в живих... Ганна розповіла йому про свої пригоди.

А старий нетерпеливився теж. Вже більше як місяць минуло, як посольство поїхало, та слух по ньому загинув. Він знав, що посольству нічого боятися козаків, що вони вшанують міжнародні звичаї і не торкнуть посольства. Та він боявся харцизяк або татарів ногайців. Ті, напевно, не вшанують нікого, а пронюхавши в них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто й не вгадає, де ділися...

Девлет-ґірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз сповістили його, коли появиться посольство з поворотом.

Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа вертається живий і здоровий.

Девлет-ґірей велів сідлати коні й виїхав з цілим почтом назустріч.

Коли про те довідався Павлусь, не втерпів і побіг до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пустити. Коли б це був хтось інший, сторож був би напевно штовхнув його ножем. Але цього не вільно було торкнути, бо так пан наказав усій службі.

— Та чорт з твоїм гаремом! — кричав Павлусь. — Сестру мені приклич, я її мушу зараз бачити... Викликали Ганну.

— Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо свобідні! — Більше не говорив нічого. Казав собі о.сідлати коня і побіг наздогін за почтом, але завернув з дороги.

— Яке мені діло до нього! Добре, що живе, тепер хай і зараз здохне за ту кривду, яку нам заподіяв... Чорт їх бери, усіх татар. Маму вбили, дідуся... нас помучили... Пождіть, чортові сини! Вернусь я ще сюди, може й не раз, та не на посторонку, як невільник, а з козацтвом, як лицар... Пождіть, я ще вашого дідьчого хана за бороду скубну, не то що...

Так міркував Павлусь, вертаючись до дворища. На дворі вже смеркало. Пішов до своєї кімнати і ліг спати. Про вечерю забув. Але й заснути не міг. В його голові гуділо, як у млині. Думка думку переганяла, усе докупи перемішувалося...

Що буде тепер? Чи вертатися їм зараз таки, чи переждати до осени? Взимі на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків зустрінути, заблукатись та й замерзнути. А тут так нудно жити між татарвою. Так коли б хоч в одній хаті з Ганею! А воно й тут ті дурні звичаї не дають...

А що було б, якби татарин не вдержав слова та не схотів пустити на волю? Правда, їм цього не обіцяв, лиш говорив про велику нагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?

Якби татарин не пустив їх на волю, але задержав, тоді Павлусь уб'є сестру, татарина проколе ножем. Хай його тоді повісять або кіньми розірвуть... все одно...

Він сердився, поки не заснув...

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-ґірей вернувся з сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім коні й усміхався до батька, що аж сіяв з радости.

"Бач, який тепер бадьорий!" подумав Павлусь. "А на аркані у Непорадного то кривився, наче б лісницю вкусив... А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся"...

Та зараз стало йому соромно тих слів. Це не гарно. Ось той Девлет-ґірей так поводився з ним, як із сином, а він йому відгрожується...

"Егеж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як інша уся та погань татарська... чого вони нас зачіпають? Хіба ми їм заважаємо? Ні, ні, ми ще стрінемось!..".

Павлусь погрозив до вікна кулаком.

В тій хвилині його прикликали до Девлет-ґірея. По дорозі стрінув Ганну, її теж туди вели.

Стали обоє перед ханом, що держав сина за руку. наче б лякався, щоб його знову не забрали.

— Ви сказали правду, тепер я хочу додержати моє слово, нагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтеся з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі... Пусти нас...

— Хіба вам зле в мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам сумно... Хочемо своїх бачити...

— Хай буде по-вашому! Їдьте додому, та не тепер, аж весною. Кого зимовий степ обійме, тому й не жити більше. Будьте ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі татари не чіпали.

— Авжеж, дістанете грамоти й охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти свобідний, подай мені руку, мій друже! — сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся. — Мені вже розказували, який ти славний козак... Та одне скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я це й хотів сказати, — говорить Павлусь. — Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її казав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

— Та й хитрун бо з тебе, синку, хитрун! — каже мірза, всміхаючись. — Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

В тій хвилині Павлусь пригадав собі щось. Від того пригаду він почервонів увесь, як буряк. Йому соромно стало, що це забув, що мав тепер сказати. Взяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-ґірею! Коли ти показав мені стільки ласки... то я ще про одне тебе прошу, не відмов мені цього.

— Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, й цього тобі не відмовлю.

— Ні, майна я не хочу, а лиш ось що прошу: у Сулеймана-єфендія живе невільник Остап Швидкий, українець, земляк мій... Викупи його і подаруй мені.

— Хіба він тобі родич?

— Ні, лиш земляк. Та він мені був рідним батьком, як я в неволю дістався. Він завивав мені рани, як мене били нагаями. Я поклявся віддячитись йому. Хочу йому свободу випросити.

— Добре в тебе серце, мій хлопче! — сказав Девлет-ґірей. — Остап Швидкий, невільник, вернеться з тобою в Україну.

Девлет-ґірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак.

Павлусеві потекли сльози з очей.

Він забув про всі злидні, про всю злість до татар. Простив їм усе відразу...